

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

II

1950

ROSENKILDE OG BAGGER

1950

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

II

1950

ROSENKILDE OG BAGGER

1950

TITELVIGNET :

Udsnit af hovedet på Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne.

Redaktion: Vagn Dybdahl.

Copyright by Erhvervsarkivet

Printed in Denmark

by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

INDHOLD

<i>Andreas Mehlsen Laustsen: Fra kaperkrigens begyndelse</i>	7
<i>Andreas Jørgensen: Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid</i> ...	18
<i>Finn H. Lauridsen: På trampfart 1848/50</i>	37
<i>Finn H. Lauridsen: Bogkøb i provinsen 1800—1850</i>	43
<i>Axel Nyborg: Postgang i det 19. århundrede</i>	56
<i>Daniel F. Noll: Om opbevaring af mikrofilmarkiver</i>	72
<i>Nils Hj. Holmberg: Teknikerens og historikerens krav til industriarkiver</i>	78
Anmeldelser	82
Beretning om virksomheden 1. april 1949—31. marts 1950	84

Fra kaperkrigens begyndelse

Af ANDREAS MEHLSSEN LAUSTSEN

1807 blev et skæbneår for dansk handel og skibsfart. I den firsårige fredsperiode, der var gået forud, men især ved neutraliteten under de heftige stormagtskampe i den sidste menneskealder, havde disse erhverv bragt store rigdomme hjem til det danske samfund, særlig dog til København, som de skiftende regeringer favoriserede. Marcus Rubin fremhæver i denne forbindelse, at foruden lysten til at centralisere og gøre landets hovedstad så rig og mægtig som muligt, har sikkert også akkumulationsprincippet foresvævet de ledende; han udtrykker det i ordene, at »den tanke har været ledende: at rigdom føder rigdom og handel handel«. I England havde man med stedse stigende misforståelse iagttaget, hvordan de neutrale lukrerede ved lammelsen af stormagternes egen handel. Da så under den 4. koalitionskrig (Prøjsen, Sachsen og Rusland mod Frankrig 1806—07) Napoleon efter Prøjsens sammenbrud først erklærede fastlandsspærring overfor England (november 1806) og dernæst på Prøjsens bekostning sluttede fred med den russiske kejser Alexander i Tilsit juni—juli 1807, blev den engelske udenrigsminister Canning på grund af rygter bange for, at den danske flåde skulle blive brugt mod England. Dette var godt nok hemmeligt aftalt i Tilsit, men det vidste man endnu intet om i England, da man der besluttede for enhver pris at bemægtige sig den danske flåde.

Da Canning efter det frygtelige bombardement af København skulle forsvare sin fremgangsmåde i det engelske parlament, påstod han ganske vist, at han havde kendt den hemmelige aftale. Vi ved nu, at dette ikke var sandt, og måske har Marcus Rubin ret, når han formoder, at ønsket om at knække den danske handel har været et medvirkende motiv i Cannings overvejelser. Det mest aktuelle og påtrængende var dog for Canning, som særlig fremhævet af Axel Linvald, at den danske regering i sine udtalelser og handlinger gav England grund til at mistænke Danmark for napoleonske sympatier, og det på trods af, at man i Danmark

var besluttet på at gå med England, hvis neutraliteten ikke kunne bevares. Imidlertid står det fast, at ved det engelske angreb brast mange af de gode udenlandske forbindelser, danske købmænd havde skaffet sig, leverancerne fra de oversøiske områder blev standset, danske skibe blev prisedømt i hundredvis, kort sagt, uvejret var brudt løs over det hidtil så driftige samfund¹.

Den fordeling af enkeltmands tab, som søassurancen havde kunnet give, forsvandt², så enhver måtte se at hytte sig selv og sit gods. Sådanne omstændigheder stillede også store krav til skibenes mandskab. Vi vil i det følgende prøve at følge en af de mange, skipperen Peder Knudsen af København, og se, hvordan han i denne tid klarede sig under skæbnens omskiftelighed.

Med sin galease »Enigheden«, drægtig 31½ kommercelæster³, havde han i flere år sejlet for et af de store handelshuse i København, I. P. Suhr & Søn, dengang ledet af Ole Bernt Suhr, der havde lånt ham 1500 rdl. til indkøb af skibet⁴.

I 1807 lagde han meget tidligt ud, midt i marts måned med en fragt korn til Bergen⁵. Han fik da også jævndøgnstormenes voldsomhed at føle, idet han allerede i Skagerrak måtte holde ind under land tre mil fra Arendal på den norske kyst for der at vente på, at vestenvinden skulle lægge sig. De skibe, han havde fulgtes med fra København, var imidlertid sejlet videre, og det frygtedes, at han var forlist, idet »Enigheden« ikke gik for at være noget særligt solidt skib⁶. Men han klarede sig igennem uden andre ekstra udgifter end lodspenge, og den 4. april kunne han endelig løbe ind i Bergens havn, hvor ladningen let gik for 27 mk. pr. tønde.

Derimod kneb det med at få fragt tilbage til København, hvor han regnede med, at Suhr igen havde en fragt rede til ham. Et bergensk tilbud om en fart Bergen—St. Petersborg og retur havde han ingen lyst til, og han gik derfor i ballast tilbage til København⁷.

Suhr & Søn havde i adskillige år besørget indkøb af hamp for Ole Falk Ebbell, der drev det af faderen i 1770 grundlagte rebslageri på Tangegården ved Arendal⁸. Han havde de sidste gange fået temmelig meget, 450 skippund fra St. Petersborg og 300 fra Riga om året⁸. Året i forvejen var han blevet snydt med vægten det første sted af det firma,

der da havde fået kommissionen i stedet for hans sædvanlige leverandør, Arhusen & Söhne, som midlertidig havde indstillet virksomheden, og det pågældende firma havde snedigt dækket både sig selv og skipperen mod erstatningskrav¹⁰. Samtidig havde hampen fra Riga været dårlig¹¹, hvad Ebbell dog ikke lagde skipper Knudsen, der både i 1805 og 1806 havde haft denne fragt, til last; han ønskede netop at få ham til at tage den ene af fragterne igen, når han fik sin ordre færdig¹².

Men da Suhr frygtede, at skipper Knudsen var forlist på vejen til Bergen, tilbød han Ebbell sine egne to helt nye galeaser, »Christiane« (29½ klst.) og »Dorothea« (47 klst.), til farten. På grund af sidste års skuffelser og dette års højere priser ville Ebbell imidlertid ikke have mere end 300 skpd. hamp fra hvert sted, så »Dorothea«, der kunne føre indtil 500 skpd. og altså ikke ville få fuld last, var for stort for ham. Han blev derfor fornøjet, da Suhr efter Knudsens tilbagekomst til København alligevel kunne tilbyde at lade Knudsen, hvis skib netop havde en drægtighed på ca. 300 skpd., tage det ene parti. Knudsen ville gerne have Ebbells fragt, men insisterede på at få turen til Riga, da han så på udturen kunne få en godt betalt fragt af proviant med til Königsberg¹³.

Farten på Königsberg havde været meget livlig i løbet af foråret. Efter det omtrent uafgjorte slag mellem Napoleon og russerne ved Eilau i februar var man trods alt bange for, at franskmændene skulle indtage Königsberg, hvor russerne og resterne af den prøjsiske hær holdt til, og englænderne havde derfor skyndsomst fjernet de forråd af vin og korn, de havde haft liggende i byen. Men da faren var drevet over, lå der en stor garnison i byen, og den skulle nu dels forsynes, dels være forberedt på at udholde en belejring som den, der fra marts til maj blev Danzig til del. Alene i dagene fra den 10. til den 24. maj 1807 kom der 62 skibe til Pillau (ved indløbet til Frisches Haff) med proviant fra danske havne.

Da Knudsen løb ud, vidste man endnu ikke i København, at Danzig havde kapitulert til franskmændene allerede den 24. maj efter et bombardement, der havde varet det meste af maj måned, eller at de russisk-prøjsiske undsætningsstyrker var på tilbagetog ad tangen til Pillau¹⁴. Men han havde så travlt med at komme af sted, at han hverken oppebiede ankomsten af hele ordren fra Ebbell eller fik opsat et certeparti for denne fragt, før han klarerede til Königsberg den 28. maj. Han fik bare at vide, at hampen skulle hentes hos J. J. Fengers Witwe & Boettcher i Riga, hvor der ville ligge brev til ham ved hans ankomst¹⁵.

Königsberg var en væmmelig by at komme til. Den rummede foruden en stor garnison mægtige lazaretter, hvor franskmændene efter deres indtog fandt over tyvetusinde sårede. På gaderne var svineriet så stort, at myndighederne den 26. maj havde ladet kundgøre, at man ikke led skade på æren, men snarere øgede den ved at bortskaffe uhumskheder og ådsler, »som fordommen hidtil troede alene kunne bortskaffes af natmanden«¹⁶. Adskillige træfninger uden for byen tydede på, at der snart ville blive slag, og hvis Knudsen er nået til Königsberg, har han i hvert fald haft travlt med at komme derfra igen. Vi ved kun, at han den 14. juni, dagen for det afgørende russiske nederlag ved Friedland, lå i Pillau, hvorfra han regnede med at kunne fortsætte mod Riga, såsnart den stride modvind stilnede af¹⁷.

Men forinden var han og alle de andre skibe, der lå i Pillau, blevet opbragt til Königsberg af franske patruljefartøjer, og ca. hundrede danske skibe måtte nu sammen med en del andre blive liggende der for at vente på, at franskmændene fik fastslået, at de ikke sejlede for engelsk regning. Først da de franske tropper den 25. juli forlod byen, kunne Peder Knudsen igen løbe ud, og han havde da ikke mere tilbage af den fortjeneste, turen havde indbragt ham¹⁸.

Først den 5. august, altså med 6—7 ugers forsinkelse, ankom han til Riga. Her ventede de aftalte breve på ham. Hverken Suhr eller Ebbell havde hørt fra ham siden hans afrejse, og dette havde især Ebbell taget ham meget ilde op. Fra de to foregående år havde han fattet stor tillid til Knudsen, men nu troede han, at denne ellers så honnette skipper havde taget en bedre fragt, fordi der ikke var sluttet noget certeparti. Da tillige skipper Ole Holm, der førte »Christiane«, var blevet stærkt forsinket fra Narva, hvor han skulle hente en ladning til Suhr, før han kunne afgå efter lasten til Ebbell, tabte denne fuldstændigt tålmodigheden og bad Suhr befragte andre skippere med hans ladninger. Han regnede tillige med, at fragtraterne var faldet efter våbenstilstanden mellem Napoleon og Alexander i juni, og han øjnede vel nu en chance for at benytte sig af dette. Men Suhr meddelte ham kort og godt, at alle skibe havde været befragtet til Königsberg for 18—20 rdl. pr. læst, og at ingen af dem var at få endnu¹⁹.

Skipper Knudsen kunne af den skarpere tone i de sidste breve fra Suhr slutte, at det nu gjaldt om at blive færdig i en fart, så han kunne nå til Arendal senest i september. I og for sig var han kommet til Riga på

et heldigt tidspunkt, idet hampepriserne hele juli måned havde været høje, 27½ reichsthaler for skippundet af renhamp og 26½ for anden sortering; grunden var, at den engelske marine efter våbenstilstanden i juni »hamstrede« hamp og bl. a. havde placeret en ordre på 9000 skpd. i Riga. Men nu var der netop en »stille periode«, og Fengers, det firma, der havde Ebbells ladning i kommission, skaffede den to dage efter Knudsens ankomst til henholdsvis 26¾ og 26¼ rthl. Da der var så ringe prisforskel mellem de to sorter, blev Knudsen og firmaet enige om, at man på Knudsens ansvar skulle købe mere af den bedste og tilsvarende mindre af den ringere, end Ebbells ordre lød på. Firmaet havde ikke turdet træffe denne disposition alene. Værdien af ladningen, der da bestod af 113 skpd. renhamp, 70 skpd. af anden og 100 skpd. af tredje sortering samt 20 skpd. hampeblår, beløb sig til 8.485 albertsdaler. Men som følge af befragternes krav om hurtig ekspedition blev stuvningen af lasten så forjaget, at der ikke blev plads til det hele, og selvom skipperen lod kahytten stuve fuld med, blev han nødt til at efterlade 8 skpd. blå²⁰.

Nu var det skik og brug hos udskiberne i de russiske havne at sende små opmærksomheder med skipperne. Ebbell havde opdaget dette, da han i 1805 havde bestilt en hel del småting og fik dem uden regning. Over for Suhr havde han udtrykt sin forundring over dette, men fået det svar, at det skulle betragtes som en present fra udskiberen, og at det såmænd ikke var for meget i betragtning af den provision, han tog sig. Denne chance for — i hvert fald nominelt — at få noget gratis benyttede Ebbell sig ret kraftigt af. Peder Knudsen skulle således medbringe 1 skpd. hør, 6 krukker Riga balsam, 6 kasser Riga butter og 6 dunke niøjne²¹, de sidste ledsaget af eddike til at holde dem friske med. For at gaven nu skulle blive helt gratis, ville han have Knudsen til at smugle sagerne ombord, så told kunne spares både i Riga og Øresund. I Arendal skulle han sagtens selv klare den med toldvæsenet. Vi ved andetsteds fra, at hans fætter Jacob Geelmuyden Ebbell var tolder der. Knudsen var velkendt med sådanne små operationer, og gik til sagen uden betænkelighed, skønt rygtet sagde, at det russiske toldvæsen nu var blevet ikke så lidt mere nøjeregnende og straffen for smugleri større. Toldvæsenet kom også, netop som man var ved at indlade hørren. Det anfægtede imidlertid ikke Knudsen; han betalte nok udførselstolden af hørren, men lod tolderne tro, at der ikke var andet toldpligtigt, og da de var vel gået, ind-

ladede han resten af »småtingene«. Men Ebbell fik dem denne gang ikke gratis, idet beløbet blev skrevet til de omkostninger ved opholdet, som Knudsen havde måttet låne på Fengers' kontor, da hans egne penge var sluppet op i Königsberg²².

Den 19. august lå »Enigheden« sejlfærdig, kun medbøren manglede. Men nu begyndte rygterne at svirre om engelsk blokade af sund og bælt. Da Knudsen 4 dage senere var nået ud til Boldera ved Dwinaflodens munding, sendte han brev hjem til Suhr og bad denne om at ordne assurancen. Ladningen gik for Ebbells regning og risiko, og han forsikrede almindeligvis aldrig noget som helst, enten det nu var af princip eller af nærighed. Engang pressede Suhr ham dog til at forsikre sine beholdninger af hamp og tjære. Han gik nok ind på kravet, men svarede noget studs, at han havde faste ejendomme nok til at bære tabet, så Suhr skulle endelig ikke være bange for sit tilgodehavende hos ham (det var da over 25.000 rdl. c.). Men Knudsen, der havde gæld i skibet, turde ikke undlade at forsikre dette, og da særlig ikke efter rygterne om blokaden. Assurancesummen skulle være »den ordinære«, 3.000 rdl., altså det dobbelte af gælden til Suhr. Men postgangen til København var standset, så brevet nåede først frem længe efter, og forøvrigt var som ovenfor nævnt assurancetegningen allerede indstillet. Det ligger nær at antage, at også de resterende 1.500 rdl. har været gæld i skibet. Men han var dog stadig fortrøstningsfuld med hensyn til at »komme dørge til Norge«. Brevet sluttede med en ganske kort hilsen til konen. Han regnede jo med, at han skulle se hende, når han snart løb ind ved Dragør for at få sluttet det manglende certeparti med Suhr. Endelig den 25. august var der vind til at stikke i søen mod København²³.

Men rygterne om byens stilling havde endda været alt for tamme. Allerede den 8. august havde en stor engelsk flåde fuldstændig afskåret Sjælland, og efter at det engelske krav om flådens udlevering, i begyndelsen under dække af en dansk-engelsk alliance, var afslået, gik landgangstroppe, forstærket med engelske enheder hentet over fra Rügen, i land ved Vedbæk og havde snart indesluttet hovedstaden også på land-siden. Regeringens svar på dette var krigserklæring til England, idet den samtidig udtalte over for det øvrige Europa, at »stillet imellem fare og vanære havde den intet valg«.

Natten til 3. september begyndte englænderne at bombardere byen,

efter at den kommanderende general, H. E. Peymann, havde afslået et gentaget engelsk ultimatum. De to følgende nætter blev bombardementet stedse voldsommere, og til sidst indså Peymann stillingens uholdbarhed og indledede forhandlinger, der den 7. september førte til underskrivelse af den kapitulation, som betød udlevering af den danske orlogsflåde²⁴.

Da skipper Knudsen den 6. september ankrede uden for Dragør, var bombardementet forbi, og inden han endnu havde haft forbindelse med nogen i land, kom et engelsk krigsskib til, erklærede ham for anholdt og sendte en prisemester og bevogtningsmandskab om bord på »Enigheden«, der straks måtte fortsætte til Helsingør red, hvor det så fik lov at blive liggende i tre uger sammen med mange andre opbragte danske skibe og en del af den engelske flåde. Knudsen spildte ikke helt tiden her, men gjorde sig gode venner med sine vogtere, og da der var gået en uge, fik han lov til at gå i land. Han tog straks til København. Han havde vel sagtens på sin vej hørt om, hvad der var overgået byen. Ødelæggelsens omfang og især det, at det altsammen var menneskeværk, har gjort et stort indtryk på sindene, der dengang var mere modtagelige, og mange malende skildringer er os overleveret fra øjenvidner. Mange af dem havde dog kunnet følge de begivenheder, der gik forud. Men Knudsen kom udefra ind til al denne elendighed, og det har sikkert grebet ham dybt at se Frue Kirke og alle kvartererne deromkring fuldstændig afbrændt og ødelagt.

Men han havde kun kort tid i land og mange ting at ordne. Han havde sendt besked til Suhr med en færgemand, og nu gik han derhen. Hans meddelelse var kommet helt bag på Suhr, der havde slået sig til tåls med, at hans forsinkelse fra Königsberg var blevet held i uheld, idet han så ikke kunne nå at komme fra Riga, før den danske konsul fik ordren om at holde de danske skibe tilbage. Men nu var ulykken sket, og alle udveje måtte prøves. Der blev indgivet ansøgning til økonomi- og kommercekollegiet; men hverken det eller generalkommandoen kunne gøre noget, og inden man nåede videre i sagen, lettede den engelske flåde med sit bytte fra Helsingør. Knudsen nåede lige at få sendt besked til Suhr med sin kone, før han måtte ud på den tungeste fart i sit liv; thi rejsens mål var England, det England, der havde ødelagt København, bortført de brugelige danske orlogsfartøjer og ødelagt resten. Bittert har det været for ham at tænke på, hvordan det nu skulle gå ham, der aldrig havde været i England før, men havde holdt sig til farten på Østersøen

og Norge. Hvordan skulle han kunne udføre sin pligt, at redde skib og ladning fra kondemnation i sådan et fremmed land, hvis sprog han næppe forstod. Og det var værst med skibet. I anskaffelsen af det var al hans rørlige formue sat, og det skulle betrygge hans fremtid. Men hvis nu englænderne tog skibet, ville der kun være gælden tilbage efter det, og på ham selv ventede vel så år i »prisonen«.

Suhr havde heller ikke grund til at nære lyse tanker om udsigterne for ladningen. Et par dage efter hørte han nemlig via Göteborg fra en norsk skipper, at denne var blevet taget af englænderne, skønt han var på vej til England. I Harwich, hvortil han var blevet bragt, havde det vist sig, at det danske konsulatvæsen var ganske upålideligt i den opståede situation: Wolff, konsulen der på stedet, nægtede at gøre noget som helst for de opbragte skippere, ja, han forbød endog vicekonsulen at låne dem penge. Suhr indså, at skulle Knudsen hjælpes, måtte det ske gennem pålidelige venner, og derfor satte han sig, også via Göteborg, i forbindelse med sine faste kommissionærer i London, Edw. Boehm & John Taylor, som han bad tage sig pænt af Knudsen og tillige forlange skib og ladning frigivet. I København fæstede man sin lid til et rygte om, at skibe, der var taget efter kapitulationen, ville blive frigivet, og derfor opgav han til den engelske forbindelse den 8. september som opbringelsesdato. »Enigheden« var imidlertid ikke det eneste skib, Suhr søgte at få frigivet gennem denne engelske korrespondent. Bl. a. havde han i lange tider forgæves korresponderet om det bergensiske skib »C. Kahrs Haab«, der var blevet taget på vejen fra Jamaica; al lønnen for umagen var, at ejeren af skibet næsten med hver post pressede yderligere på, samtidig med at han udtalte den dybeste mistillid til Suhrs flid i sagen²⁵.

Suhr hørte intet fra London i sagen »Enigheden«, men måtte slå sig til tåls med, at næsten alle andre store huse i København også var ramt af opbringelser m. v.²⁶. En trøst var det også, at skipper Clausen, der var i Riga for Suhr selv, og skipper Holm, der nu var i St. Petersburg for Ebbell, begge var blevet holdt tilbage, foreløbig indtil forholdet til England gik i orden²⁷.

Ladningerne måtte imidlertid betales, og det skulle ske i Hamborg og Amsterdam, hvor vekslerne på I. P. Suhr & Søn var domicilerede. Men inden Suhr var blevet underrettet om beløbenes størrelse eller havde fået primas af de udstedte vekslere til accept, var halvdelen af sekunda-

vekslerne gået tilbage til Riga, hvad der bragte store omkostninger, bl. a. 1 % p. m. i renter. Dette tab, som for de to ladningers vedkommende skulle bæres af Ebbell, henstillede Suhr til Fengers at formindske mest muligt, hvis de da fortsat ville have den gode kommission for Ebbell²⁸.

Under alle disse anstrengelser for at redde, hvad reddes kunne, havde skipper Knudsen imidlertid selv klarert det væsentligste. Den 21. november 1807 læste Suhr i bladet »Dagen« et udtog af en skrivelse fra Arendal af 16. oktober, hvori det bl. a. hed: »Kjøbmand Ebbells Galease, som var opbragt af de Engelske og skulde gaae fra Sundet til England, er ved Hjælp af tykt Vejr undkommen og sluppen ind til Kristianssand, hvor den ilandsatte den engelske Prisemester og hans Matroser, hvilke der bleve arresterede. Idag er den arriveret hid til sit Hjemsted, med en Ladning af omtrent 9.000 Rigsdalers Værdi«.

Knudsen havde nemlig snart efter afsejlingen fra Helsingør red opdaget, at de gæve englændere var uduelige som navigatører og tillige fuldstændig vildfarende i Kattegat og Skagerrak, farvande, som Knudsen kendte ud og ind efter mangfoldige sejlads. Allerede ved Læsø gik det galt. Takket være englændernes klodsethed gik det gode skib »Enigheden« til deres rædsel på grund, ganske vist ikke værre, end at det kom flot igen i løbet af en halv time, men dog slemt nok til, at skipper Knudsen nu havde let ved at indgyde dem ganske overdrevne forestillinger om farerne ved at runde Skagen. Kursen blev da lagt nord om dette farlige sted, så langt, at skibet endte helt oppe ved den norske kyst. Akkurat som i foråret, da Knudsen sidst sejlede her, blev vejret så dårligt, at der ikke var anden udvej til frelse for de engelske »gæster« end at lade sig lodse ind til Ny Hellesund. Takket være skippers gode rom gik det for sent op for dem, at de nu pludselig var i fjendeland og rollerne byttet om. Københavnerskipperens snuhed havde besejret »det troløse Albions« våbenovermagt.

Det vil dog måske være mest loyalt mod den snarrådige skipper at lade ham selv berette om sine hændelser, som han gør det i sit brev til Suhr efter ankomsten til Arendal: »— Engang haver ieg dog den Æere at melde Dem noget Glædeligt, at ieg er den 15ds. lykkelig og vel med Skib og Gods komen hertil, og nu liger at lodser — Efter en meget besværlig Reise fra d. 25. Sept: kapet touv paa Helsingør Red — stødt og staaet fast paa Læsø ½ time, kryset alle kroger fulle i Norsøen, og for-

list fast alle de seil som var under, er ieg dog ved Guds store forsyn — og min liden hjælp — for saavidt lykkelig komen in i Nye Hellesund d. 8. og d. 9. levert alle mine Pasagerer i land i Christianssand og faaet dem i logi —«²⁹. Slutningen af brevet viser imidlertid, at skipper Knudsens trængselstid ikke helt var ovre med ankomsten til Arendal. Da han, som ovenfor er omtalt, manglede certeparti, og da konossementet fra Riga lød »an Herr I. P. Suhr & Søn laut Abmachung«, ville han sikre sig bevisligheder, før han lossede ladningen. Ebbell sendte ham da alle Arendals prokuratorer på halsen, og det ser ud til, at det kom til meget hårde sammenstød, før Knudsen endelig fik det forlangte bevis, »som alle Proccrator og Ebbell havde fundet sammen i 2 Nætter og Dage — og tilsidst Sorenskriveren«. Fragtens størrelse blev også genstand for strid, idet Knudsen fastholdt, at Suhr havde lovet ham det samme som sidste år. Denne aftale ville han nu gerne have bekræftet skriftligt. Omsider faldt sindene dog til ro, og i begyndelsen af november kunne begge parter berette, at ladningen var losset til Ebbells fornøjelse.

»Enigheden« havde imidlertid lidt skade for 16—1700 rdl., anslog Knudsen selv. I Arendal måtte han således kølhale for at lade roret sætte i stand. Men han havde også tiden for sig nu, da Skagerrak blev gennemkrydset af engelske kapere med station i Göteborg. I februar skulle han have været hjem under konvoj af lineskibet »Prins Christian«, men han nåede det ikke og slap således for at dele skæbne med dette det sidste af skibene fra den stolte danske orlogsflåde, der nu var borte tillige med den oversøiske handel, den skulle have beskyttet.

I januar lykkedes det ham at få sendt en veksler på 600 rdl. med den ellers så usikre Fladstrandspost til Suhr, så han dels kunne få betalt renter og afdrag af sin gæld, dels vide sin kone nogenlunde vel forsørget i den kommende strenge tid³⁰.

— — Om den raske skippers videre færd tier imidlertid kilderne, som de så ofte før har gjort, når det er menigmands forhold, der er blevet spurgt til.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Marcus Rubin: 1807—14. Studier til Københavns og Danmarks Historie (1892), s. 61 f., s. 39, s. 87, s. 159 ff. Eli F. Heckscher: Kontinentalsystemet (1918), s. 77. Erik Møller i »Historisk Tidsskrift« 8. rk., III bd., s. 360, s. 366 f. Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering (1923), s. 216 f.

2. Erhvervsarkivet: I. P. Suhr & Søns arkiv, kopibog A. 1807, folio 273 (15. august).
3. Suhr, certeparti med Knudsen fra 1806, lagt mellem certepartier 1807. Kommerce-læst (klst.) er mål for skibes bæreevne, beregnet efter rumfanget (deadweight); 1 klst. = 2600 kg.
4. Suhr, kopibog B. 1807, folio 185 f.
5. »Dagen« 14. marts 1807, skibsklareringer.
6. Suhr, besvarede breve 1807, Ebbell 27. april.
7. Suhr, skipperbreve 1807, Peder Knudsen 10. april.
8. Personalhistorisk Tidsskrift III (1882), s. 152 f.
9. 1 russisk skippund (skpd.) = 400 russiske eller 328 danske pund. 1 dansk skpd. = 20 lispund = 320 pund.
10. Suhr, besvarede breve 1807, Ebbell 23. januar.
11. Suhr, kopibog B. 1806, folio 181.
12. Suhr, besvarede breve 1807, Ebbell 10. april.
13. Suhr, besvarede breve 1807, Ebbell 10. april, 27. april, 18. maj, 5. juni; kopibog A. 1807, folio 131, 153, 178.
14. »Dagen« 1807, 21. februar, 7. april, 5. maj, 15. juni, 26. maj og 1. juni.
15. Suhr, kopibog B. 1807, folio 112. »Dagen« 29. maj 1807.
16. »Dagen« 27. juni og 12. juni 1807.
17. Suhr, besvarede breve 1807, Fengers 9. juli; om vejret: »Dagen« 16. juni.
18. »Dagen« 3. og 10. august 1807; Suhr, besvarede breve 1807, Fengers 7. august; kopibog B. 1807, folio 111.
19. Suhr, besvarede breve 1807, Ebbell 17. og 27. juli, 14. august; kopibog A. 1807, folio 231 og 252.
20. Suhr, besvarede breve 1807, Fengers 9. og 25. juli, 7. og 19. august; skipperbreve 1807, Knudsen 23. august. Albertsdaleren blev bl. a. slået i Prøjsen og Hamborg til brug i den østersøiske handel og var ikke fuldt så god som bancodaleren, idet een mark kølnsk fint sølv var $9\frac{1}{4}$ bancodaler, men 9,6 albertsdaler, Wilcke: Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler 1788—1845 (1929), s. 47 og s. 157, Grüners Haandbog for Handlende og Søfarende (1850), s. 96.
21. Niøjne (lampret, petromyzon) marineredes og ansås for en fin delikatesse, i Tyskland helt op til vor tid.
22. Suhr, besvarede breve 1807, Ebbell 22. maj, Fengers 19. august; kopibog A. 1807, folio 200. Personalhistorisk Tidsskrift III, s. 152 f.
23. Suhr, skipperbreve 1807, P. Knudsen 23. august; besvarede breve 1807, Ebbell 23. januar.
24. Schultz Danmarkshistorie IV, s. 250 ff., jfr. om tropperne fra Rügen »Political History of England«, vol. XI (1928), s. 53.
25. Suhr, kopibog A. 1807, folio 273, 284, 290; kopibog B. 1807, folio 177, 184—186, 204.
26. Suhr, kopibog A. 1807, folio 284.
27. Suhr, besvarede breve 1807, Fengers 29. august; skipperbreve 1807, Ole Holm 4. september.
28. Suhr, besvarede breve 1807, Fengers 21. november; kopibog B. 1807, folio 213, 231, 237.
29. Suhr, skipperbreve 1807, P. Knudsen 18. oktober. Camillus Nyrop beretter i »Det Suhrske Hus i København 1749—1899«, side 80, om episoden, men med en del unøjagtigheder, der vel sagtens skyldes, at han støtter sig til mundtlig tradition.
30. Suhr, skipperbreve 1807, P. Knudsen 18. oktober og 6. november; kopibog A. 1808, folio 39.

Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid

Af ANDREAS JØRGENSEN

Da Danmark efter englændernes angreb på København 1807 ikke længere kunne nyde godt af de fordele, krigen bragte, viste det sig, at den danske storhandel i virkeligheden for en stor del blot var baseret på europæiske krige, under hvilke Danmark holdt sig neutral. Da landet selv blev inddraget i krigen, kunne det ikke bære de byrder, denne medførte. Man måtte optage store statslån i ind- og udland, og regeringen greb til en forøgelse af seddelmængden for at bestride udgifterne. Dette bevirkede, at kursen på danske courantsedler faldt meget stærkt. Mens man i 1807 betalte 150 dansk courant (forkortes d. c.) for 100 sølvspecier, måtte man ved udgangen af året 1812 betale mere end 1800 d. c. for 100 sølvspecier¹.

Dette kursfald i forbindelse med en voksende vareknaphed, måtte nødvendigvis medføre stadig stigende priser, og landet blev således bragt ud i en inflation, man aldrig tidligere havde kendt mage til.

De ustabile tider, kursens stadige synken og de stigende varepriser gav i disse år som i enhver inflationstid mulighed for ved pengespekulationer at indtjene store summer, og handelen blev langt mere spekulationspræget end tidligere². Dette bevirkede, at der foruden de gamle handels-huse fra den florissante periode nu opstod en del nye spekulationsfir-maer, ganske som vi kender det fra 1. og 2. verdenskrig.

Udviklingen viste sig naturligvis først og fremmest i København, der dengang i langt højere grad end nu var dominerende for landets handel. Om den tids provinskøbmænd har en omtrent samtidig iagttagelse sagt, at han »efter regelen tillige er kromand, hans dagligstue er kontor, børs, skænkestue på en gang. Brændevinsflasken er mægler, og den jævner alle vanskeligheder, sædvanlig på bondens bekostning. De alt for mange småsteder have udklækket en altfor stor mængde købmænd, der egentlig ere kræmmere og høkere. De fleste er løbne ind i standen uden opdragelse, uden kundskaber, uden kapital, uden ringeste handelskonneksjoner, højst

med et lybsk handelsvenskab«. Man påstod ligeledes, at storkøbmændene på denne tid havde gode fortjenester, fordi »de kunne gøre med de provinsielle handlende hvad de ville«³. At disse beskrivelser ikke passer på det århusianske handelshus Mussmann & Schwedler, vil fremgå af det følgende.

Det første vi ved om Nis Jørgensen Mussmann er, at han 1806 den 10. november 25 år gammel tog borgerskab som købmand i Århus⁴. Han kom fra Haderslev, hvor hans familie var en anset rådmands- og købmandsslægt⁵. En broder Mathias Mussmann var senere en ret betydelig forretningsforbindelse her.

Om Carl Gotlob Schwedler ved vi, at han i året 1807 kom til Århus, hvor han den 23. maj fik borgerskab som købmand, og at han, der da var 27 år gammel, stammede fra Zielentzig i Prøjsen⁶. Uden tvivl var han af købmandsslægt, og en slægtning i Zielentzig Theodor Schwedler har senere øjensynligt ydet handelshuset Mussmann & Schwedler betydelig økonomisk støtte⁷. Mussmann og Schwedler var iøvrigt svogre, begge gift med døtre af den kendte århusianske købmand Hans Raae.

De ældste efterretninger, vi har om Mussmann & Schwedlers handels-historie, grunder sig på en regningskopibog fra 1811—13, samt et lille polemisk skrift rettet imod dem i anledning af nogle herregårdshandeler i året 1811⁸.

De oplysninger, vi her kan hente, viser, at årene omkring 1810-12 åbenbart var den tid, da Mussmann & Schwedler for alvor begyndte på deres spekulationshandel. Vi ved, at de i året 1810 købte den gård i Mindegade, som fra nu af og til deres fallit var deres bopæl⁹. Af regningskopibogen erfarer vi, at de allerede i foråret 1811 ejede skibet »Anna Dorothea«, samt at de på samme tid købte 3 nye skibe for ialt 52.481 d. c., nemlig galeasen »Haabet« for 12.600 d. c., skibet »Helena« for 15.369 d. c. og briggen »Louisa« for 24.412 d. c.¹⁰.

Handelshuset har da på dette tidspunkt ejet mindst 4 skibe, hvilket efter den tids danske forhold ikke var nogen ubetydelig handelsflåde på enkeltmands hånd, især da ikke når der er tale om provinsen. Til sammenligning kan nævnes, at Frederik Raae nogle år i forvejen havde nydt særlig anseelse, fordi han var eneejer af galeasen »Cicilie«, der med sine 23½ commercelæster (forkortes: cml.) var byens trediestørste skib¹¹. Foruden naturligvis selv at befragte disse skibe og lade dem sejle i fragt-

fart for fremmede på Østersøen og i Norge, kan vi se, at de næsten til stadighed må have befragtet mindst tre andre skibe. Det drejer sig om jagten »Cicilie«, skonnerten »Castor« og briggen »Euphemia«¹².

Handelshuset havde således i løbet af kort tid erhvervet sig en rederi-virksomhed, der måtte kunne give basis for en større en gros handel, hvilket da også var tilfældet. Man kan ved hjælp af regningskopibogen danne sig et lille overblik over, hvilke varer huset handlede med i årene 1811—13, et tidspunkt, hvor handelen var stærkt hæmmet på grund af krigen. Derimod er det vanskeligt at se, hvilke udenlandske og københavnske forretningsforbindelser, der var de fremherskende i denne tid.

Regningskopibogen viser tydeligt, at handelen var meget ustabil, og at langt den overvejende del af varerne blev hentet fra Østersøområdet, Norge og Sverige. Forholdenes ustabilitet gav sig udtryk i, at handelen med de forskellige varer — i modsætning til senere — var meget periodisk. Man har været ganske afhængig af, hvilke forsendelser det under de usikre forhold kunne lykkes at få bragt hjem. Fik man en skibsladning hjem fra Rusland, blev der en tid lang næsten udelukkende solgt hør, hamp og sejldug. En anden meget vigtig Østersø vare var saltet, som øjensynligt dog kun i disse år kom fra Østersøhavne. Senere kom det som i andre roligere tider fortrinsvis fra Spanien. Salt var i det hele taget i disse krigsår en meget efterspurgt vare, det ses også af de usædvanligt små portioner, det blev solgt i. Kun nogle få store kunder som Meulengracht og Raae & Søn i Århus fik større partier overladt på en gang.

Fra Norge hentede man især tran og sild, men tilførslerne herfra var øjensynligt endnu mere periodiske end fra Østersøen. Foruden de nævnte varer fik man endvidere tømmer både fra Norge og Sverige.

Dette var de vigtigste importvarer i denne periode. Eksporten bestod af landbrugsprodukter til Norge og norsk tran og sild til Østersølandene. Af oversøiske varer indgik der — trods krigens afspærringer — en del i handelen, særlig kaffe og bomuld. Kaffen blev som regel købt på auktioner i Århus eller Ringkøbing, hvorpå man sendte den del, man ikke selv beholdt, til København eller hertugdømmerne. Der blev i det hele taget i disse år afholdt en del auktioner i Ringkøbing, hvor Mussmann & Schwedler især købte større partier vine. De auktioner, der her er tale om, både de i Ringkøbing og de i Århus, blev sikkert afholdt over strandingsvarer eller nu under krigen også over kaperpriser. Dette

må i hvert fald være forklaringen på auktionerne i Ringkøbing, der ikke på nogen måde var en importby.

Foruden de allerede nævnte varer må dog nævnes, at kul åbenbart var meget efterspurgt. Der blev også handlet meget med det, selv om det dog kun var ret små partier, der blev omsat. Der er uden tvivl her tale om den spekulationshandel, der i disse år blev ført med kul¹³.

Mussmann & Schwedler havde som grossistfirma forretningsforbindelse med en mængde købmænd i de forskellige nørrejske byer, og her vil det være omsonst at nævne navne, både fordi der er så mange, og fordi de for størstedelen kun optræder ganske få gange. Af faste og betydelige forbindelser havde de i denne tid, foruden de århusianske firmaer Meulengracht og Raae & Søn, i København brødrene Tutein og huset Ryberg & Co. Derudover havde de forskellige forbindelser i Østersølandene, i Lybæk især Arnold Hornemann, ligesom de også i de forskellige norske handelsbyer havde faste aftagere og sælgere.

Hele handelen med detaillisterne foregik som direkte varehandel eller bytte, og det samme var for en stor del også tilfældet med omsætningen med de store huse. Men Mussmann & Schwedler optrådte dog også ofte som kommissionærer og opkøbte varer for en anden købmands regning, som regel mod en provision på 2 %. Dette var således f. eks. ikke blot tilfældet med de jyske landbrugsvarer, som opkøbtes og sendtes til København, men det hændte også, at norske varer som tran og sild opkøbtes i kommission for forskellige købmænd fra Østersøområdet, således at køberne dog foruden provisionen betalte fragten fra Norge til Århus. Forsendelsen fra Århus skete altid på købernes regning og risiko. Når man opkøbte varer på de lokale auktioner eller i Ringkøbing for at videresende dem til København eller hertugdømmerne, var det som regel også blot kommissionshandel for derværende huse. På tilsvarende måde og på samme betingelser skete i mange tilfælde Mussmann & Schwedlers opkøb på fremmede pladser¹⁴.

Selvom det her omhandlede tidsrum var en ulykkelig tid, hvor en stor del af handelen lå stille på grund af de krigsførende magters indgreb og restriktioner, formåede Mussmann & Schwedler alligevel netop da at udvide deres handel og skabe sig en handelsflåde. De kom dog ikke gennem krigen uden større tab, selvom de øjensynligt aldrig havde noget udestående med englænderne. Derimod opbragte franske kapere i Østersøen i året 1812 to af deres skibe, nemlig »Helena« og »Enig-

heden«, altså endnu et skib, som de havde erhvervet sig siden 1811. Skibenes ladninger blev af franskmændene erklæret for gode priser og solgt på auktion i Danzig. Da Danmark under krigen var Frankrigs allierede, har skibene sandsynligvis haft kontrabande om bord, siden en venligssindet magts kapere opbragte danske skibe. Disse oplysninger har vi fra et brev, som Mussmann & Schwedler i december 1816 sendte til den danske gesandt i Paris, generalløjtnant Waltersdorff, hvori man anmodede ham om over for det franske økonomi- og commercekollegium på deres vegne at fremsende et erstatningskrav på ialt 40.000 daler hamburger banco¹⁵.

Det var dog ikke blot gennem koffardifart, Mussmann & Schwedler i disse år søgte gevinst. På samme tid som de købte tre skibe, nemlig i foråret 1811, købte de også hovedgården Haraldslund for 95.000 d. c. og indkøbte til gården straks 100 stude. Haraldslund, der ligger i Grundfør sogn ca. 10 km nord for Århus, blev bygget af Jacob Rosborg til Frisholt 1718 og havde ved salg i 1802 113 tdr. hartkorn. Det var her N. B. Krarup i 1865 oprettede Danmarks første landbrugsskole¹⁶. Kort tid derefter solgte de den dog igen uvist af hvilken grund til proprietær Amsberg på Karlshof i Holsten, mod at han til gengæld overlod dem hovedgården Serritslevgård, der ligger i Nebel sogn ca. 9 km syd for Skanderborg. Denne gård, der kan spores tilbage til 15. århundrede, da den tilhørte Maribo kloster, var betydeligt større end Haraldslund, og havde 1802 over 230 tdr. hartkorn og desuden skøde på Nebel og Kattrup kirker.

Haraldslund takseredes ved denne handel til 135.000 d. c.¹⁷. Hvilken værdi Serritslevgård har været anslået til, ved vi ikke, men Mussmann & Schwedler overtog her samtlige Amsbergs forpligtelser. Vi ved, at Mussmann & Schwedler, efter den 22. december 1811 at have betalt generalkrigskommissær Christoffer Dahl 50.000 d. c., på Viborg snaps-ting i 1812 udstedte en obligation til denne på 150.000 d. c.¹⁸.

Før Amsberg kunne få overdraget skødet på Haraldslund, måtte han straks udbetale 30.000 d. c., hvilket også skete, samt yderligere til 11. december 1811 betale 25.000 d. c. og til 11. juni 1812 30.000 d. c. Først når han så enten havde betalt resten, 50.000 d. c., eller havde udstedt en panteobligation derpå, kunne han modtage skødet. Købekontraktens § 8 siger, at dersom ikke køberen prompte betaler 25.000

d. c. den 11. december 1811, ophører kontraktens gyldighed, og sælgerne kan uindskrænket sætte sig i besiddelse af Haraldslund, idet køberen samtidig har fortabt retten til de allerede udbetalte 30.000 d. c.¹⁹.

Iøvrigt må Amsberg have været i økonomiske vanskeligheder på dette tidspunkt. Havde hans omstændigheder været mere gunstige, ville han næppe være gået ind på en så streng købekontrakt; i samme retning taler også de store forpligtelser han efterlod sig på Serritslevgård. Til dette kommer, at han hævder under selve forhandlingerne om handelen at have tålt forskellige chikanerier fra Mussmann & Schwedlers side, og at de på forskellig måde ved deres handelsforbindelser havde søgt at ødelægge hans kredit. Schwedler havde også offentligt udtalt sig injurierende om ham. Udtalelser, han dog nogen tid senere trak tilbage, idet han erklærede, »at det som på forsamlingen i Serritslevgård den 13. august af mig dels i tiltro til troværdige folks fortællinger, dels i overilelse, til fornærmelse for hr. kommissionsråd Amsberg, ejer til Karlshof i Holsten, hans ære og gode navn er sagt. Det tager jeg herved som usagt tilbage, erklærende fortællerne af sådanne angivelser for slette bagtalere, indtil de beviser, hvad de have sagt. Så og erkender jeg, at jeg i alle tilfælde stedse har befundet hr. Amsberg som en mand af ære og redelighed, og holder ham efter min overbevisning derfor«²⁰.

Efter at der således var opnået enighed, og parterne var forligte, rejste Amsberg til Holsten, hvor han imidlertid blev syg og skrev til sin forpagter på Haraldslund, at han selv ville komme og betale, når han blev rask. Allerede den 12. december henvendte Mussmann sig imidlertid ledsaget af byfoged Schumacher og birkedommer Switzer på Haraldslund for at modtage afdraget, hvorpå der allerede tidligere var afbetalt 2.500 d. c. Da pengene ikke var til stede, erklærede han i overensstemmelse med kontraktens § 8, at Amsberg havde fortabt sine rettigheder til gården, hvilket man iøvrigt ikke underrettede Amsberg om. Mussmann motiverede denne hårdhændede fremgangsmåde med, at de selv for øjeblikket manglede penge, hvilket er meget sandsynligt, for først den 22. december var de i stand til at udbetale generalkrigskommissær Dahl 50.000 d. c. i afdrag på Serritslevgård²¹. Amsberg kom aldrig senere i besiddelse af Haraldslund og de 32.500 d. c., han juridisk havde tabt retten til. Han anlagde proces, men da han var »frygtsom for instantsers vidtløftighed og sine modstanderes rigdom hvoraf de offentlig trodse«, standsede han ved byretten i Århus og opnåede intet²².

Foruden de to hovedgårde, som Mussmann & Schwedler således var i besiddelse af ved udgangen af året 1811, indblandede de sig 1813 i endnu en herregårdshandel. En af deres tidligere forretningsforbindelser i Lybæk, købmanden Hermann Leopold Reininghaus, købte den 14. september 1813 herregården Katholm af proprietær Jens Jørgensen for 210.000 rbd.²³. Katholm, der ligger en halv snes km syd for Grenå, havde hidtil haft adskillige ejere, der var kendte medlemmer af fornemme jyske adelsslægter. Da Reininghaus imidlertid havde betalingsvanskeligheder, blev der den 11. november samme år indgået en nøjere overenskomst, hvorefter Reininghaus den 16. marts 1814 skulle betale 50.000 rbd., som Ryberg & Co. garanterede for og senere dømtes til at betale. Videre skulle han den 14. april igen betale 50.000 rbd. og 11. juni 82.708 rbd.; for denne kontrakts prompte opfyldelse skulle køb- og handelsmændene Mussmann & Schwedler indestå som kautionister og selvskyldnere²⁴. Allerede den 14. april 1814 måtte de betale 50.000 rbd., og den 11. juni blev de nødt til at udstede et gældsbevis til proprietær Jørgensen på 82.708 rbd.²⁵.

I disse forretninger var Mussmann & Schwedler således mindre heldige end i deres egne tidligere herregårdshandeler. Konsekvenserne af disse tab var betydelige, og overfor Reininghaus stod de magtesløse, da han i købekontrakten med Jens Jørgensen havde måttet anerkende en bestemmelse, hvorefter han, når han ikke betalte prompte til de fastsatte terminer, fortabte retten til sin gård og sine allerede betalte afdrag, og de sidste afdrag var endnu ikke betalt²⁶. Den gæld, Mussmann & Schwedler således var kommet i, kom de aldrig senere ud af.

Da krigen sluttede i 1814, blev der igen muligheder for en mere normal handel, og det er egentlig først fra de nærmeste efterkrigsår, vi har et virkeligt handelsarkiv fra Mussmann & Schwedler. Arkivet er dog langt fra fuldstændigt. Således mangler hovedbøger og indkomne breve, og der er grund til at formode, at den riskontro, der er bevaret, ikke er den eneste, der er ført i denne periode, da kopibøgerne viser langt flere handelsforbindelser end de konti, der findes i riskontroen.

Den ældste bevarede kopibog er betegnet »Tysk Kopibog«, men indeholder i det hele taget breve til udlandet, uanset om de gik til andre lande end Tyskland. Denne viser, hvilke vanskeligheder der endnu i 1814 var for handelen.

Man søgte straks i foråret at etablere direkte forbindelse med Norge, som i den forudgående periode havde fået en del af sine nødvendige kornforsyninger gennem den kongelige norske forsyningskommission eller provideringskommission, som man også kaldte den kommission, der under krigen var blevet oprettet til at skaffe Norge de vigtigste forsyninger, og til hvilken også Mussmann & Schwedler havde solgt korn. Dette ville man nu gerne købe tilbage for selv at sælge det i Norge, vel i håb om derved at opnå bedre fortjeneste og holde sine forbindelser vedlige. Samme dag, som man om denne sag sendte brev til København, henvendte man sig til fem forskellige købmænd i Christiania, Stavanger og Bergen, lige som man også i den nærmeste tid derefter sendte flere breve derop. Forsøget blev dog resultatløst, og der er ingen korrespondance med disse firmaer senere²⁷. Senere på året blev iøvrigt al handel med Norge afbrudt på grund af den svenske blokade, og svenskerne opbragte også danske skibe, der var bestemt til England. Således opbragtes Mussmann & Schwedlers skib »De tvende Brødre« om sommeren og førtes til Göteborg, da det var på vej til Leith med korn²⁸. Man gik derefter over til at lade skibene sejle gennem den holstenske kanal, som 1777—84 var blevet bygget mellem Holtenau ved Kiel og Eideren, for ad denne vej at etablere en lettere forbindelse mellem Østersøen og Nordsøen. Til dette anlæg havde man i sin tid sat store forhåbninger, men kanalens betydning blev forholdsvis ringe, og kun under sådanne blokadeforhold kunne man virkelig drage en del nytte af den²⁹.

Andre udveje blev dog også forsøgt, idet man i maj lod skipperen Hans Nielsen, som i hele den kendte tid af Mussmann & Schwedlers handels-historie var i deres tjeneste som skipper, købe en galease i Danzig og selv tage prøjsisk borgerret, så at han kunne sejle under prøjsisk flag. Der er her tale om den opbragte galease »Enigheden«, som Mussmann & Schwedler siden den tid igen var i besiddelse af³⁰.

Med året 1815 begynder derimod en mere normal varehandel, og nu omsættes, som fakturabogen viser, næsten alle mulige varer. I begyndelsen var dog stadig forbindelsen med Norge og Østersøen af største betydning. Fra Norge hentede man som tidligere tran, sild og andre fisk, samt en del jern, varer, man hovedsageligt betalte med danske landbrugsprodukter. Størstedelen af handelen med Norge foregik via firmaet E. A. Hambroe, senere E. A. Hambroe & Søn, der både havde kontor i København og Bergen. Efter 1816 svandt dog den norske handel meget

ind, således som den gjorde det for hele Danmarks vedkommende efter de to rigers adskillelse³¹. For Mussmann & Schwedler var dette forhold særlig grelt, idet der her til sidst kun blev tale om udjævning af gensidige fordringer.

I Østersølandene var de vigtigste forbindelser samlet i Lybæk, men også på Stettin, Riga og Petersborg drev Mussmann & Schwedler en betydelig handel.

Selv om de naturligvis fik en del almindelige Østersøvarer fra Lybæk, bestod omsætningen med denne by dog i lige så høj grad af kolonialvarer og en del rent tyske varer som f. eks. jern.

I Riga og Petersborg blev der derimod udelukkende købt russiske produkter. En ladning, man i efteråret 1815 fik hjem fra Petersborg, bestod først og fremmest af hør og hamp samt forskellige produkter, der var udvundet heraf som f. eks. hampeolie. Dernæst indeholdt den tobak, svinebørster, dun, sæbe, potaske, sejldug og tællelys m. m. til ialt en sum på næsten 58.000 m. banco³².

Som for dansk handel i almindelighed mistede også for Mussmann & Schwedler Østersøen og især Lybæk i årene efter 1815 en stor del af sin betydning til fordel for Hamborg, der i disse år hurtigt blev det sted, hvor de købte de forskellige kolonialvarer, først og fremmest kaffe og kandis, samt de sydeuropæiske varer, man ikke selv hentede. Over Hamborg udførte de landbrugsprodukter, først og fremmest korn, til Syd-europa. Det var først i året 1817, at der kom direkte forbindelse i stand med Nederlandene, Frankrig og Spanien. Oversøisk handel gav Mussmann & Schwedler sig derimod ikke af med.

Også med England indledte de som omtalt efter krigen snarest muligt handelsforbindelse. Hertil førtes foruden landbrugsvarer, korn, smør og huder, en del Østersøvarer, især hør og hamp. De indførte derfra hovedsageligt engelske industrivarer, hvorimod de der kun købte få kolonialvarer. Som eksempel kan tjene en ladning, der sent i efteråret 1815 kom hjem fra de tre engelske købmænd Denovan fra Leith, Gordon fra North Haven og Child & Co. fra Edinburgh. Den bestod af stenkul, forarbejdet læder, forskellige vine, en del kaffe, bly, tinplader samt mængder af service. Hele ladningen havde en værdi af 1300 £³³.

Af virkelige og stabile forbindelser i landets egen førende handelsby, København, var der i grunden kun to. Det var først og fremmest det

bekendte hus Ryberg & Co., som i den florissante periode var grundlagt af en dengang ukendt jysk kommissionær Niels Ryberg, hvis forretning dog snart blev Danmarks måske største handelshus³⁴. Mussmann & Schwedlers anden hovedforbindelse var et mindre kendt firma, Andreas Larsen Schmidt, senere forandret til Schmidt & Hansen. Varehandelen med disse svarede ret nøje til den hamborgske. Iøvrigt var nu som tidligere den største del af storhandelen organiseret som kommissionshandel, hvor kommissionæren foruden at få omkostningerne dækket modtog en provision på som regel 2 %.

Til disse københavnske forbindelser kom handelen med de jyske købmænd, der aftog Mussmann & Schwedlers importerede varer. Dette salg foregik enten mod kontant betaling eller som almindelig byttehandel, hvor købmanden betalte sine varer med de landbrugsprodukter, han kunne opkøbe i sin egen egn. Var dette sidste tilfældet, og det var det almindeligste, brugtes penge næsten ikke, idet købmanden blot havde en konto hos Mussmann & Schwedler, hvor de forskellige leverancer blev indført.

En undersøgelse af riskontrollen giver et indtryk af omsætningens størrelse. Den største konto tilhørte Ryberg & Co., og man forbavses her over de omsatte pengebeløbs størrelse, der efter vort kendskab til kopibog og fakturabog umuligt kan repræsentere en tilsvarende vareomsætning med dette hus. For året 1815 alene er omsætningen på ikke mindre end 320.000 rbd.³⁵. Ved første blik får man næsten det indtryk, at denne konto tilhører et vekselererfirma. Forklaringen er sikkert, at de to huse i vid udstrækning har besørget mange ind- og udbetalinger til andre firmaer over hinandens konti. De fleste poster repræsenterer anvisninger, ordrer og vekslers på andre såvel fremmede som danske huse. Arnold Hornemann i Lybæk hører også til dem, der havde en meget stor omsætning med Mussmann & Schwedler, men ikke tilnærmelsesvis så stor som Rybergs. Størst var omsætningen i 1815, men det drejede sig dog kun om 54.000 rbd., og på denne konto får man som ved de fleste udenlandske konti i højere grad indtryk af varehandel end hos Ryberg³⁶.

Iøvrigt varede det ikke ret længe efter krigen, før konjunkturerne gik Mussmann & Schwedler imod. Prioriteterne på deres gårde, som var købt dyrt før statsbankerotten, oversteg nu efterhånden gårdenes salgs-

værdi³⁷, og den gæld, man havde pådraget sig ved kautionen for Reininghaus, var trykkende. Af kopibogen og riskontroen fremgår, at skibene nu i højere grad end tidligere sejlede i fragtfart for andre³⁸. Også af selve handelen ser vi, at forholdene var ved at ændre sig til det værre. Fakturabogen viser, at den rene varehandel i løbet af 1817 skrumpede stærkt ind, og af riskontroen ser vi, at f. eks. et stort overskud i forhold til Ryberg & Co. ved begyndelsen af 1815 på ialt 81.570 rbd. i 1817 var reduceret til et underskud på 16.124. På samme måde er forholdet også ved andre vigtige handelsforbindelser.

Også på anden måde kan man se, at konjunkturerne gik Mussmann & Schwedler imod. En gennemgang af den danske kopibog viser, at en meget stor del af pladsen optages af breve vedrørende processager. Mussmann & Schwedler førte i årene 1815—17 talløse processer, og de har åbenbart været anset som meget trættekære, ligesom de et par gange fik bøder for unødvendig trætte³⁹.

Et betydeligt tab led de, da svogeren købmand Johannes Strunk fra Århus, hos hvem de havde et tilgodehavende på 43.000 rbd., gik fallit⁴⁰. Dernæst ved vi, at Mussmann & Schwedler i året 1815 blev dømt til at betale 115.733 rbd. til statskassen, af hvilke 55.000 blev stående på anden prioritet i Serritslevgård⁴¹. Mod generalkrigskommissær Dahl førte de proces, fordi de ikke kunne betale renterne af hans obligation på 42.000 rbd. i Serritslevgård⁴². Her må bemærkes, at det tilgodehavende på 150.000 rbd., Dahl havde i Serritslevgård fra 1812, ved pengereduktionen eller statsbankerotten i 1813 var blevet ansat til 42.000 rbd. sølv⁴³. Mod bønderne, der var underlagt herregårdene, førtes næsten også til stadighed processer, men heller ikke handelsforbindelserne gik fri for disse. Mod en tidligere vigtig hamborgsk forbindelse, Boese & Co., førte de proces i anledning af Strunks fallitbo⁴⁴. Med Denovan i Leith brød man fuldstændig på grund af betalingsuoverensstemmelser i forbindelse med den tidligere omtalte ladning varer fra 1815⁴⁵, og det samme blev tilfældet med den for dansk handel i Hamborg både nu og senere så betydelige Conrad Heinrich Donner, da han var indblandet i sagen mod Denovan. Med Tutein havde man en proces på grund af en skibsladning korn, der var gået tabt i krigen mod englænderne⁴⁶, og med de jyske købmænd indviklede man sig også i processer.

Mest tyngende var dog ganske åbenbart den gæld, som firmaet havde pådraget sig ved kautionen for Reininghaus på Katholm. Det havde som

omtalt måttet udstede gældsbrief på 82.708 rbd. i 1814, og disse penge blev det aldrig i stand til at udbetale; allerede 1815 lod sælgeren af Katholm, proprietær Jens Jørgensen, foretage udlæg i gården Haraldslund for sine penge, hvilket han dog frakendtes ved dom, da Reininghaus senere erklæredes for konkurs⁴⁷. Også med Reininghaus havde man forskellige retssager, da det viste sig, at Mussmann & Schwedler ulovligt havde lagt beslag på nogle af hans varer og penge, der oprindeligt var givet som dækning for kautionen, men som de senere havde nægtet at anerkende som sådan⁴⁸. Deres fortvivlede situation ser man bedst af et brev til Reininghaus i sommeren 1817, da denne igen havde anmodet om deres støtte, nu da han var erklæret konkurs. Det hedder heri: »Jeg har modtaget et brev, som De den 30. f. m. [juni] har vist den ære at skrive til mig. Efter at De overmodigt har forkastet det råd, som sandt venskab gav Dem, nemlig at sælge godset da De allerede for 2 år siden ikke kunne betale, efter at De på uoverlagt måde har spillet alle fordele af hænderne, som kunne om ikke redde Deres familie fra undergang så dog gøre den samme mere tålelig, dette har De gjort med den rosværdige hensigt at sætte os kniven på struben, og efter at De har udmattet Dem selv og Deres rådgivere, for at chikanere og ruinere os, Deres sande venner, som for om muligt at redde Dem fra Deres fald, priggav deres kredit og deres gode navn, kommer De nu, da De selv i stedet for os har fået kniven på struben, og tilbyder fred, som om De endnu var i stand til at føre krig? og forlanger, at jeg skal begå en god handling, det vil med andre ord sige, at jeg skal redde Dem og Deres familie fra undergang! står det end mit hus fjernt at gengælde ondt med ondt, og selv om det er ædelt nok at velsigne sine ihærdige fjender i stedet for at fordømme dem, hvordan kan det så hjælpe Dem, hvordan kan man udsone sig med Dem uden at prostituere sig selv, har De ikke selv med forbryderisk hånd undergravet de rødder, hvoraf det sugede sine kræfter.

Jeg kan ikke se noget middel hos mig til at redde Dem, men føler derimod nødvendigheden af at komme ud af de fordærvende forbindelser med Dem, koste hvad det koste vil. Til mine skridt mod Dem har De uden undtagelse tvunget mig. Mit hus forlanger ikke en skilling mere, end det med rette kan fordre af Dem. Ja, det ville endog, for at blive fri for Dem, gerne bringe sådanne ofre, som dets ære tillader og som dets kræfter kan bære, kræfterne som De, Gud tilgive Dem, så veloplagt har ødelagt! At se den forpligtelse, som mit hus har overtaget fra Dem,

fjernet, er og må være målet for min stræben, afslutningen på mine sorger, hvorfra intet mere kan afholde mig. Måtte De have bedre udsigter for Deres fremtidige vel, end de er mig bekendt, vil C. G. Schwedler altid glæde sig«⁴⁹.

Da så forholdene i 1817 virkelig blev alvorlige, besluttede man sig til at skaffe penge på en måde, man dog hidtil endnu ikke havde forsøgt. Man traf i efteråret 1817 aftale med flere hamborgske firmaer om leverance af en ladning landbrugsvarer bestående af smør, korn og huder⁵⁰. Til transporten skulle benyttes deres eget skib, galeasen »Enigheden«, som man lod assurere for 12.000 rbd. hos Ryberg & Co. og for 10.000 hos Raae & Søn⁵¹. Til at føre skibet skrev man specielt efter en arbejdsløs skipper fra Sønderho på Fanø, S. N. Hansen, som tidligere havde anmodet Mussmann & Schwedler om arbejde, men fået afslag på grund af de dårlige tider⁵². Bemærkelsesværdigt er det i denne forbindelse, at vi ingen kopi har af det brev, man sendte til skipperen, da han skulle føre »Enigheden«. Vi har kun en indførsel, der fortæller, at det er afsendt⁵³.

I begyndelsen af januar strandede imidlertid skibet på Fanø. Hele besætningen blev reddet, men man påstod, at ladningen var gået tabt eller smuglet bort fra skibet af besætningen, som selv var fra Fanø⁵⁴. Det varede dog ikke længe, før rygterne fortalte, at der havde været bedrageri med i spillet fra Mussmann & Schwedlers side, mens de selv i næsten alle deres breve stadig talte om, at de var blevet bedraget af mandskabet og bjergerne.

Den 27. januar modtog den århusianske købmand Hartvig Philip Ree, der selv stammede fra en hamborgsk købmandsslægt, et brev fra de fire handelshuse i Hamborg, til hvem Musmann & Schwedler havde solgt den omtalte ladning landbrugsvarer. I brevet, som man anmodede ham om at overbringe Mussmann & Schwedler, opfordrede man disse til at give klar besked om den havarerede ladning, hvorpå der i forskud allerede var betalt en kapital. De havde hørt, at skibet i stedet for de aftalte varer kun indeholdt foustager fyldt med jord, sand og deslige, hvorfor de nu ønskede sikker efterretning fra Mussmann & Schwedler selv, såfremt deres kontor endnu var åbent⁵⁵. Denne sidste tilføjelse tyder på, at man i Hamborg var underrettet om, hvad der forestod, og Mussmann & Schwedler fik selv i de sidste dage af januar forskellige

advarsler om, at de kunne vente at blive arresteret, da stiftamtmanden i Ribe havde indberettet til danske cancelli om assurancesvigen⁵⁶.

Dette i forbindelse med, at Jens Jørgensen den 29. januar igen gjorde udlæg i Haraldslund for de 82.708 rbd., han stadig havde til gode fra Mussmann & Schwedlers selvskyldnerkaution i Katholmsagen, forårsagede, at de traf deres forholdsregler. Den 30. januar indløb en ordre til borgmester og byfoged i Århus, cancelliråd Jens Leegaard Schumacher, fra stiftamtmand, baron Güldenkrone, hvori det blev ham pålagt snarest muligt at arrestere købmændene Mussmann og Schwedler og sequestrere deres bo. Da han ankom til deres bopæl, var Mussmann redet bort, og folkene fortalte ham, at Schwedler ligeledes var rejst. Han kunne derfor ikke arrestere deres personer, men måtte nøjes med at lægge deres bo under arrest⁵⁷. Mens han var i færd hermed, overbragte Mussmann og Schwedlers svoger, den århusianske storkøbmand Peder Raae, en erklæring fra sine svogre, hvori det hed, at »da vore kreditorer således tvinge [!] ind på os, at vi ikke længere ser os i stand til at tilfredsstille dem øjeblikkeligen, have vi intet andet middel til overs, end at overdrage vores bo til skifterettens behandling, hvilket vi herved tilkiendegive den ærede skifteret«⁵⁸. Dette brev havde Raae modtaget af Schwedler, da han den 30. om middagen overbragte ham et brev fra Mathias Mussmann i Haderslev⁵⁹. At man var forberedt, kan man se deraf, at brevet oprindeligt var dateret den 29. januar.

Efter dette blev boet taget under skifterettens behandling. Der blev hurtigt nedsat en speciel kommission, hvis arbejde først var forbi i året 1827.

Blandt denne kommissions forskellige dokumenter og bilag findes en liste over, hvilke ejendomme Mussmann & Schwedler besad, da de gik fallit. For det første ejede de deres egen gård i Mindegade med flere pakhuse. Dernæst havde de hovedgårdene Haraldslund og Serritslevgård. Endvidere havde de i 1816 købt en farvergård i Århus til 32.100 rbd., to huse i Fiskergade nr. 359 og 360, stedet nr. 114 på Mindegade, et hus nr. 227, skonnerten »Sokrates«, briggen »Louise«, galeasen »Enigheden«, jagten »De tvende Brødre«, jagten »Anna Dorothea« samt halvdelen af skibet »Frederik«, som de havde fået af Strunks fallitbo. Til disse aktiver kom deres udestående fordringer, som var små og næppe oversteg 100.000 rbd., tilmed var de fleste af dem usikre. Deres varelager repræsenterede en værdi af ca. 20.000 rbd.

Dette var dog ingenlunde i stand til at tilfredsstille kreditorerne, selvom det af decisionen fremgår, at boet blev frifundet for mange fordringer⁶⁰.

Ved at gennemse kommissionens repartition får man det bedste overblik over boets forhold. De to godser Haraldslund og Serritslevgård indbragte ved auktion ikke ret meget. Haraldslund solgtes for godt 31.000 rbd. og Serritslevgård for 36.000, og denne gård var som ovenfor omtalt pantsat for 97.000 rbd. At godserne kun indbragte så ringe beløb i forhold til deres købspris skyldes, at de blev solgt på auktioner under landbrugskrisen i 1820'erne, da landbrugsejendomme var faldet til meget små priser.

Deres forskellige ejendomme i byen indbragte tilsammen godt og vel 30.000 rbd., og varelagrene solgtes for 25.000 rbd. Skibene indbragte ikke mere end godt 10.000 rbd. Også disse små priser må tilskrives den almindelige krise. Foruden disse indtægter var der forskellige mindre poster på indtægtskontoen, og hele indtægten blev ialt 37.400 rbd. sølv og 128.380 rbd. navneværdi. Efter at de forskellige pantekreditorer så vidt som muligt var tilfredstillet, var tilbage til boets kirografiske kreditorer kun 3.870 rbd. sølv og 32.930 rbd. navneværdi. Disses skriftmæssige fordringer beløb sig imidlertid til ialt 18.710 rbd. sølv og 301.860 rbd. navneværdi, således at 80 % af disse forblev udækket. Jens Jørgensen fik således for et tilgodehavende på 148.000 rbd. kun udbetalt 31.120, og statskassen fik for sine 55.000 kun 11.700.

Skiftekommissionen havde således nu i 1827 endelig sluttet sine forretninger, og de sidste rester af handelshuset Mussmann & Schwedler var likvideret. Hvad angår Mussmanns og Schwedlers personlige skæbne, er den ikke os bekendt. De flygtede, da de skulle arresteres, senere dømtes de til døden in absentia for assurancesvig⁶¹, men så vidt vi ved, blev de aldrig fanget. Sammen med Mussmann & Schwedler idømtes iøvrigt adskillige medskyldige forskellige straffe.

For borgmesteren i Århus, cancelliråd J. L. Schumacher, fik Mussmann og Schwedlers undvigelse iøvrigt konsekvenser. Da borgmesteren på den tid samtidigt beklædte embedet som byfoged, havde det påhvilet ham at arrestere Mussmann og Schwedler. Man mente nu, at hans optræden ved denne lejlighed var skyld i, at det kunne lykkes dem at undslippe, og man havde vistnok mistanke om, at han havde advaret

dem før sin ankomst til deres bopæl. Den kommission, der allerede i februar 1818 blev nedsat til at undersøge hans forhold, kom til det resultat, at han i hvert fald havde optrådt forsømmeligt. Han havde undladt at gennemsege huset, og det blev ved forhørene bekræftet, at Schwedler havde opholdt sig der et helt døgn. Endvidere havde han ikke forsegleet pakhusene, således at Schwedler samme aften havde fået lejlighed til at sende 3000 pund kaffe til Hans Raae, der, som rimeligt var, var stærkt personligt berørt af sagen mod svigersønnerne, hvortil jo kom, at en tredie svigersøn, den ovennævnte købmand Strunk, var falleret i 1816. Hvad angår Schumacher, så fandt man vel ikke, at han havde stået i ledtog med Mussmann og Schwedler, men hans optræden havde dog været af en sådan art, at han ikke kunne forblive i Århus som borgmester og byfoged. Han blev straks forflyttet til nogle mindre betydelige embeder inden for administrationen⁶².

Handelshuset Mussmann & Schwedler havde haft en kortvarig eksistens. Det var opstået under Danmarks deltagelse i Napoleonskrigene og overlevede kun krigen i tre år. Hvorfra Mussmann og Schwedler, der begge var unge mennesker, i 1807 skaffede den fornødne startkapital, ved vi ikke. Som ovenfor nævnt var de dog begge medlemmer af betydelige købmandsslægter og begge svigersønner af den velstående Hans Raae. En stor del af de penge, de havde til at købe herregårde for, er muligvis indtjent ved inflations-spekulationer, og selve godskøbene må vel ses som et led i disse. Da kursen på dansk courant efter 1810 for alvor begyndte at synke, var det en udmærket forretning at købe fast ejendom som godser, huse og skibe, selvom man i og for sig ikke havde penge til at betale med. Fortjeneste ville der alligevel blive ved salg senere, når kursen var faldet yderligere. Det var netop i disse år, Mussmann & Schwedler kom i besiddelse af de fleste af deres faste ejendomme. På nøjagtig samme måde kunne der tjenes ikke så få penge ved almindelig varehandel.

Pengereduktionen i 1813 kom imidlertid uventet for alle, og selv om det nok under denne var fordelagtigt at have fast ejendom, blev fordelene dog stærkt formindsket, når ejendommen var behæftet med alt for megen gæld, som det ofte var tilfældet hos Mussmann & Schwedler. Efter krigen, da der var brug for flere penge til den øgede vareomsætning, blev det vanskeligt uden større tab at realisere gods, der var købt

dyrt under krigen, og Mussmann & Schwedler fik ingen af deres gårde solgt. Hertil kom en betydelig gæld til statskassen og store tab ved kautioner. Da så yderligere dansk handel efter krigen kom ud i en krise bl. a. på grund af adskillelsen fra Norge, søgte Mussmann & Schwedler at klare sig igennem ved assurancesvig, og da forsøget mislykkedes, var flugt den eneste mulighed for at undgå en vanærende straf.

Selv om dette hus kom til at dele skæbne med mange andre mere solide og velkonsoliderede huse som f. eks. Ryberg & Co., så berettiger hele beskaffenheden af deres forretninger, deres forretningsmetoder, deres forsøg på svindel og deres talrige processer og retssager dog til, at man kan kalde det et gullaschfirma, hvad man uden tvivl ville have gjort, dersom det havde eksisteret under den første verdenskrig i stedet for hundrede år tidligere.

Møntsystemet.

Til orientering om det i 1813 og årene derefter ret komplicerede møntsystem kan oplyses:

Da sedlerne fra den af staten afhængige Courantbank i dansk courant (d. c.) under kaperkrigen var sunket fra en værdi på 1.25 d. c. for en sølvspecie (en ældre dansk mønt med konstant sølvindhold, som endnu indtil 1813 anvendtes i omsætningen) til ca. 18 d. c. for en sølvspecie, bl. a. på grund af en øget seddeludstedelse, bestemtes i forordningen af 5. januar 1813, at Courantbanken skulle ophæves til fordel for en af staten uafhængig rigsbank, der fik ret til at udstede 46 mill. rigsbankdaler (rbd.). De nye penges parikurs ansattes til 2 rbd. for en sølvspecie. — Samtidigt hermed skulle alle courantpenge og andre derpå baserede betalingsmidler inddrages. Ved ombytningen satte for rede penge 6 d. c. = 1 rbd. Gældsforskrivninger blev reduceret således, at 100 d. c. i forskrivninger ældre end 11. september 1807 regnedes = 100 rbd. Derefter nedsattes beløbet i rbd. gradvis, så at der for gæld yngre end 10. december 1812 betaltes 20 rbd. for 100 d. c. — Rigsbanken skulle to gange hvert år offentliggøre kurser, der angav, hvad 1 rbd. skulle sættes lig med i sølv (rbd. s. v. ♂: sølvværdi). Rbd. n. v. (navneværdi) angav derimod, at et beløb regnedes lig sedlernes pålydende. Dersom altså kursen for rbd. var 400 for 100 sølvspecier (parikurs 200), ville 400 rbd. s. v. i omsætningen have en værdi af 800 rbd. n. v.

ANVENDT LITTERATUR

- Marcus Rubin: 1807—14. Studier til Københavns og Danmarks Historie. 1892.
 Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død. 1895.
 Edvard Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814. Bd. V. 1891.
 Jens Clausen m. fl.: Aarhus gennem Tiderne. I—IV. 1939 ff.
 T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage. I—II. 1929.
 Amsberg: Dokumenteret Fremstilling af Handelshuset Mussmann & Schwedler i Aarhus, deres Forhold ved Haraldslunds Salg. 1812.

ANVENDTE KILDER

Erhvervsarkivet:

Mussmann & Schwedlers handelsarkiv, bestående af:

- Riscontro 1815—18.
- Memorial 1813—17.
- »Tysk Kopibog« 1814—18.
- Dansk kopibog 1816—18.
- Kladde 1817.
- Kassebog 1818.
- Regningskopibog 1811—13.
- Fakturabog 1815—17.

Landsarkivet, Viborg:

- Domsprotokol for byfogedembedet i Århus 1796—1816.
- Århus Skifteretsprotokol 1816—20.
- Skiftekommissionen i Mussmann & Schwedlers bo:
- 1 kopibog samt 8 pakker dokumenter med bilag. (Århus stiftamt).

Rigsarkivet:

- Protokol med bilag fra undersøgelseskommissionen mod byfoged Schumacher 1818. (Danske Kancelli, fællesafd. XIV).

HENVISNINGER

1. Marcus Rubin: 1807—14, s. 268 ff.
2. Samme: 1807—14, s. 214 f.
3. Samme: Frederik VI's Tid, s. 157.
4. Udskrift af borgerskabsprotokol, velvilligst meddelt af Landsarkivet, Viborg.
5. T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, s. 101—03.
6. Som note 4.
7. Skiftekommissionens bilag, litra A. 405.
8. Amsberg: Dokumenteret Fremstilling af Handelshuset Mussmann & Schwedler etc.
9. Skifteretsprotokol, folio 157.
10. Regningskopibog, s. 5—11.
11. Aarhus gennem Tiderne II, s. 33.
12. Regningskopibogen, passim.
13. F. eks. regningskopibogen s. 89.
14. Regningskopibogen, passim.
15. Tysk kopibog, s. 685.
16. Amsberg, s. 3 f.
17. Amsberg, s. 17 f.
18. Reversal i skiftekommissionens bilag.
19. Sml. købekontrakt hos Amsberg, s. 20.
20. Amsberg, s. 20.
21. Amsberg, s. 23 ff. samt undersøgelseskommissionens protokol, folio 41.
22. Amsberg, s. 8, samt reversal i skiftekommissionens bilag.
23. Regningskopibogen, passim.
24. Købekontrakt i skiftekommissionens bilag.
25. Skiftekommissionens bilag, litra A. 218.
26. Købekontraktens § 20.
27. Tysk kopibog, s. 1 ff.

28. Samme, s. 91.
29. Samme, s. 86 ff., samt Edvard Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814, bd. V, s. 482, 525, 604.
30. Tysk kopibog, s. 50.
31. Marcus Rubin: Frederik VI's Tid, s. 98.
32. Fakturabog, s. 21 ff.
33. Samme, s. 41 ff.
34. Marcus Rubin: 1807—14, s. 90.
35. Riskontro, folio 1—2.
36. Samme, fol. 3—4.
37. Skiftekommissionens bilag, litra A. 405.
38. F. eks. skifteretsprotokol, folio 142 f. og tysk kopibog, s. 865.
39. Skiftekommissionens kopibog 18. maj 1819.
40. Dansk kopibog, s. 5, og skiftekommissionens bilag, litra A. 98.
41. Domsprotokol 1796—1816, fol. 766. Beløbet hidrørte fra forskrivninger af 1. juli og 10. okt. 1814 til finanskollegiet. Forpligtelser, man havde søgt at frigøre sig for.
42. Skiftekommissionens bilag, litra B. 9, 34, 35, 36.
43. Forordning af 5. januar 1813.
44. Skiftekommissionens bilag: Udskrift af Århus købstads justitsprotokol 23. sept. 1816: dom i sagen M. & S. contra Boese & Co., Hamborg.
45. Tysk kopibog, s. 569 f.
46. Skiftekommissionens bilag, litra B. 50.
47. Skiftekommissionens bilag, litra B. 22, samt samme sted: udskrift af Århus bytings retsprotokol, 11. febr. 1819: dom i sagen Hermann L. Reininghaus ctr. M. & S.
48. Skiftekommissionens bilag, litra A. 850.
49. Dansk kopibog, s. 623. Oversat fra tysk, så vidt muligt gengivet nøjagtigt, også med dets logiske og stilistiske brist.
50. Tysk kopibog, s. 800 ff. og 827 ff.
51. Riskontro, folio 69, samt bilag hos skiftekommissionen.
52. Dansk kopibog, s. 160.
53. Samme, s. 685.
54. Forskellige breve fra januar 1818 i begge kopibøger.
55. Undersøgelsesprotokol, folio 24 ff.
56. Sml. forskellige af undersøgelseskommissionens bilag.
57. Undersøgelseskommissionens protokol, folio 1 ff.
58. Mussmann & Schwedlers opbudsdeklaration, bilag til skifteretsprotokollen.
59. Undersøgelseskommissionens protokol, folio 12.
60. Skiftekommissionens bilag, litra A. 406.
61. Samme, litra A. 405.
62. Undersøgelseskommissionen samt »Juridisk Stat« 1884.

På trampfart 1848—50

Ved FINN H. LAURIDSEN

»Skibet Jacob den 15de Ocktober 1848, under Segl hved Helsingør. Jeg kan lade dem hvide at jeg nue er afseglet med Skibet efter at have Ligget saamange Dage hved Trekroners Batteri og ikke kunde komme under Segl før idag, jeg har ombord 95 Mand Soldater, 3 Officerer, 1 Doktor og 4 Fruentymere, Winden er Gudskelov Østlig med frisk Kuling og jeg haaber nu at faae een hurtig Reyse.

Med største Agtelse tegner jeg mig

Ærbødigst

I. A. Johnsen«.

Med dette brev fra kaptajn Johnsen til barken »Jacob«s redere, handelshuset Jacob Holm & Sønner, København, stod skibet atter ud på langfart efter at have opholdt sig en lille månedstid hjemme.

Målet var den danske koloni St. Croix i Vestindien, hvortil førtes foruden de mange passagerer: 25 fade med 89 tønder skotske stenkul, 31 fade med 124 tønder små stenkul, 30.900 stk. mursten, 18 fade med 103 tønder havre, 10 kasser stearinlys, 10 tønder sild og 2 kasser fajance samt en lang række andre varer, bl. a. flyttegoods for nogle af officererne. En stor del af lasten var redernes eget gods, en mindre del var fragtfri; men for resten skulle betales en fragt på ca. 447 Rd. For nogle varer, bl. a. smør fra firmaet Schmidt & le Maire, skulle der betales fragt »efter Billighed«.

Udover passagerer og last medførte skibet en besætning på 15 mand, nemlig foruden kaptajnen og 1. og 2. styrmand, 1 tømmermand, 1 kok, 5 matroser, 1 letmatros, 3 jungmænd og 1 skibsdreng.

En rejse til Vestindien for 100 år siden formede sig anderledes end vore dages atlantehavskryds. De små skibe led ofte stor skade i uroligt vejr, og gang på gang måtte store reparationer udføres, når havn nåedes. Denne rejse gik dog glat, og efter 48 dages sejlads rapporterede kaptajn Johnsen hjem, at man »lykkelig og vel« var ankommet til St. Croix.

»Lykkelig og vel« betød dog ikke, at rejsen havde været helt uden

vanskeligheder. De med sølivet formentlig uvante passagerer havde ofte gjort turen sur for kaptajnen. Johnsen skrev herom: »... Men har tidt haft ubehagelighed med mine Passagerer, da at de har klaget meget over den Røde Wiin og Cognachen og truet med at indgive Klage til Handelsministeriet over dette, men dog har de drukket Al Cognachen samdt en Stor Deel af Rødwinen«. Helt slette har varerne dog ikke været.

I samme brev konstaterede kaptajn Johnsen, at det for tiden lå dårligt med fragter i Vestindien. Der var ingen at få hverken på St. Thomas eller Portorico, og efter at have konfereret med sine forbindelser, var han egentlig mest tilbøjelig til at gå til de Capverdiske øer efter salt til Brasilien.

Allerede dagen efter måtte kaptajnen dog bekende, at disse betragtninger havde været for mørke; det lykkedes nemlig for ham på St. Thomas at få en fragt til St. Domingo, til Falmouth (på Cornwall i Sydvestengland) for ordre og til en ikke nærmere angivet havn mellem Havre og Hamborg med kaffe, træ og andet stykgods. Indladningen skulle foregå to steder, nemlig i Aux Cayes og i Jacmel på Haiti, og han afgik straks til den første havn.

Den 8. februar 1849 var ladningen tilendebragt i Jacmel, og skibet lastede nu 5.641 sække kaffe og 12 baller bomuld af forskellig størrelse. Træet var der altså ikke blevet noget af.

Opholdet i Vestindien var ikke forløbet uden uheld. På St. Croix måtte en mand på Petersfarm hospital i en måned, hvilket kostede skibet 34 \$ 70 c (ca. 64 rd.).

Afsejlingen fra Vestindien fandt sted den 11. februar, og næste gang, rederne hørte fra »det gode skib »Jacob««, var i et brev af 16. april fra London, hvortil skibet var gået fra Falmouth. Kaptajn Johnsen bemærkede heri, at der var adskillige fragter at få til Middelhavet, men at taksterne var alt for lave til at kunne svare regning. Hans egen ladning blev omladet i et østrigsk skib, der skulle føre den til Middelhavet.

I London modtog skibet breve hjemmefra, der instruerede kaptajnen om atter at gå til Vestindien for der at søge fragt til København eller »anden god fragt« — kun ikke på tyske havne. Det er treårskrigen, der her giver sig udslag. Gennem annoncer i aviser og på børsen skulle kaptajnen søge stykgods og ellers indkøbe kul som ballast. Det lykkedes dog kun at få 5 tons gods med, hovedsagelig jern.

Vestindien blev nået den 10. juni 1849, denne gang efter 34 dages sejlads. Fragtmulighederne var stadig små, og et brev af 7. juli fortæller, at skibet endnu ikke havde fået noget at sejle med. Kort efter lysnede det dog, og den 18. juli nåede »Jacob« Porto Plata på St. Domingo for at laste tobak. Efter 17 af 30 liggedage var imidlertid kun en lille del indladet, og kaptajn Johnsen klagede i et brev hjem over, at tilførslerne til havnen var for langsomme. Transporten foregik pr. muldyr inde fra landet over en strækning på 15 danske mil, og hver købmand fik ikke hver dag noget til sit skib. Skipperen måtte derfor skaffe skibet yderligere 15 liggedage til en pris af 15 spanske piastre pr. dag (ca. 28 rd.).

Først den 22. september blev skibet færdiglastet med 325.712 pund tobak. Ladningen var bestemt til Conrad Donner (se om denne s. 28) i Altona, hvortil skibet ankom 2. november efter at have gjort ophold ved Isle of Wight for ordre.

»Jacob« havde nu været ude i over et år og trængte hårdt til reparation og fornyelser både af sejl og træværk. Værst var det dog, at stormasten var ved at være rædden, selv om den nok, som kaptajn Johnsen skrev, med en reparation kunne klare sig lidt endnu.

Fra rederne modtog skibet meddelelse om fra Altona at gå til Newport efter kul til Havanna, idet der var afsluttet fragt for en rejse derfra eller fra Matanzas (også på Cuba) til København. Samtidig sendtes 20 pakker sejl og tovværk til reparationer, og det blev pålagt Johnsen at besørge stormasten fornyet billigst muligt. Ligeledes måtte han selv sørge for indkøb af proviant og forhyring af mandskab — alt sammen »billigst muligt«. Hermed måtte kaptajnen også i gang, da han kun kunne beholde de to styrmænd og 2 af jungmændene, hvis skibet skulle vestpå. Det var dog umuligt at få matroser til en hyre af 9 thaler pr. måned, hvad der havde været hævdet, og de måtte derfor antages for 10.

Ved samme lejlighed nævnte kaptajn Johnsen, at han til skibets udstyr havde brug for et godt kronometer, og han bad rederne om at anskaffe et sådant. Han føjede til, at han selv gerne ville have købt det, hvis han havde haft råd dertil. Prisen var 625 courant mark (ca. 416 rd.). Om prisens størrelse får man et indtryk ved at betragte besætningens lønninger. Af en nota over månedspenge fremgår det, at kaptajnen fik 30 rd. pr. måned, 1. styrmænd 24, 2. styrmænd 17, tømmermanden 20, kokken 17, matroserne 14, letmatrosen 10, 2 af jungmæn-

dene 9, den tredie 7. Skibsdrengen har tilsyneladende intet fået. Man kan godt forstå, at kaptajnen, der havde familie at forsørge, ikke kunne afse over et års løn til et kronometer.

Der indtraf nu her i Altona for barken »Jacob«s videre færd det uheld, at vinteren pludselig brød frem i november måned. På en nat tilisedes Elben fra Hamborg til Cuxhaven, og alle skibe i havnen var hermed lukket inde. Slæbedampskibe forsøgte at holde floden åben, men måtte hurtigt opgive ævred. Situationen var vanskelig, og kaptajn Johnsen frygtede, dels at det skulle blive umuligt at fortsætte rejsen, dels at skibet, om der alligevel kunne sejles, skulle lide overlast ved krigsbegivenheder, og han traf derfor aftale med Hamborgerfirmaerne Möhr & Søn og Knöhr & Burchardt om en proforma overtagelse af skibet i værste fald.

Under disse forhold blev det lige forhyrede mandskab afmønstret med undtagelse af en jungmand.

Årets sidste brev er dateret den 22. december, og skibet lå stadig indefrosset. Der havde været en chance for at få det ud nogle dage før, og mandskabet var atter blevet påmønstret — dog kun til halv hyre; men forsøget havde måttet opgives.

Først den 23. februar 1850 lykkedes det ved hjælp af en slæbedamper at få barken ud i åbent vand. Af det gamle mandskab var fem mand blevet utålmodige og var deserteret, så nye var blevet påmønstret.

Lykken var dog stadig ikke med skibet. Rejsen, der gik til Cardiff i stedet for Newport, tog 14 dage, og var besværlig og sur med storm og modvind afvekslende med stille og tykning. I Cardiff mødtes kaptajn Johnsen af den ubehagelige nyhed, at der ingen kuloplæg var, idet minerne havde været standset på grund af strejker med krav om højere løn.

Den 7. april efter tre ugers forløb var ladningen dog indtaget. Men afsejling vanskeliggjordes nu af en heftig storm. Desuden var mange folk syge, og to af de i Hamborg påmønstrede var deserteret. Det lykkedes imidlertid at pågribe dem i Newport, og udgifterne til efter søgningen 3 £ 4 sh blev fradraget deres hyre.

Den 13. juni ankom »Jacob« til Havanna efter ca. 2 måneders rejse. Vejrforholdene havde været vanskelige, og skibet havde lidt meget under storme. Dele af skanseklædningen og andre ting, for at bruge skipperens ord, var slået itu eller mistet. Kaptajnen trøstede dog rederne med,

at han i havnen havde talt med skippere, der havde været 90 dage om en rejse fra England.

I Havanna tilsmilte heldet dog atter »det gode skib«. Kullene blev solgt til en spansk dampfregat til en pris af $4\frac{1}{4}$ \$, mens dagsprisen sjældent androg mere end $2-2\frac{1}{2}$ \$ pr. ton; måske har den tidligere nævnte strejke hævet prisen.

Som tidligere nævnt gik rederens aftale ud på, at en last skulle indtages i Havanna eller Matanzas bestemt for København. Efter at have undersøgt mulighederne sejlede kaptajn Johnsen derfor til Matanzas, hvor han indtog 1612 kister sukker og 161.000 stk. cigarer.

I Vestindien havde han haft meget uheld med mandskabet, idet mange havde været syge og var blevet indlagt på hospitalet. Således sejlede han fra Havanna med kun 8 af skibets sædvanlige 15 mand, og ved ankomsten til Matanzas måtte tilmed yderligere 5 mand indlægges.

Den 24. juli 1850 forlod »Jacob« Matanzas, og efter at have været i Hamborg, hvor en del af lasten blev udlosset, lagde skibet til i Københavns inderhavn den 9. september efter ca. 23 måneders rejse.

Vi har nu fulgt et dansk koffardiskibs færd i næsten to år i midten af forrige århundrede. Vi har bygget vore oplysninger hovedsagelig på de beskedne, lidt tørre breve, hvormed kaptajnen vedligeholdte forbindelsen med hjemlandet og sine redere, og vi får et billede af et livligt, men i mange henseender primitivt handelsliv.

Vi kunne have fulgt skibe andre steder hen: til Middelhavet, til Østen, hvor Jacob Holm & Sønner havde forbindelse med den berømte Mads Lange til Bali, til Sydamerika, til Island og Svalbard på fiskeri og til Sydishavet på hvalfangst. Der er ikke fra dem alle efterladt materiale nok at bygge på, og det foreliggende togt er udvalgt som type på vilkår og regler for handel og for livet på søen i midten af forrige århundrede.

NOTER

Stoffet til nærværende artikel er hentet i pakken »1845—52, barken Jakob« fra handelshuset Jacob Holm & Sønners arkiv, gruppen »Rederivirksomhed«, i Erhvervsarkivet. Selve kilderne er breve fra kaptajn Johnsen til firmaet og enkelte kopier af dets svarskrivelser samt regnskabsbilag dels fra de fremmede havne, dels fra København.

Når skipper Johnsen i et af brevene til rederiet nævner handelsministeriet, mener han det gamle generaltoldkammer- og kommercekollegium, der en kort overgang i 1848 førte navnet handelsministerium. Det nuværende handelsministerium er oprettet i 1908, idet handelens anliggender i tiden fra november 1848 til dets oprettelse ellers sorterede under indenrigsministeriet (Harald Jørgensen i »Centraladministrationen 1848—1948«, s. 13 og 15).

Barken »Jacob«, der var på 136½ læster (ca. 355 t.), byggedes på Jacob Holm & Sønners eget værft i 1839. Den var hækbygget med fladt spejl og en middelfyldig boug og forsynet med en gallionsfigur med krølle. Længden var 100 fod og 9 tommer, bredden 24 fod og 8 tommer, dybden 14 fod og 8 tommer. »Jacob« sejlede foruden på Vestindien også på Afrika helt ned til Cap det gode Haab, på Portugal og Brasilien. Det blev efterhånden et af de mest rentable skibe, firmaet havde, med en årlig avance på 1600—4300 rdl. 1886 solgtes det til et rederi i Rønne for 13.500 kr. (Jfr. Johannes Lehmann: Jacob Holm, en dansk Storkøbmand (1944), hvor der også er billede af skibet).

Bogkøb i provinsen 1800—1850

Af FINN H. LAURIDSEN

I sin bog »Digteren og Samfundet i Danmark i det 19. Aarhundrede«, 1. del: Guldaldertiden (1942), har dr. phil. Sven Møller Kristensen i kapitlet »Det danske Publikum« søgt at give et billede af, hvilken smag og litteratur, der gjorde sig gældende inden for de forskellige kredse i samfundet i 1. halvdel af det 19. århundrede. Sven Møller Kristensen konstaterer heri, at København i den grad dominerede som åndeligt centrum, at denne by indeholdt den eneste samlede masse af det publikum, der kunne regnes med. Resten var kun enkeltpersoner spredt ud over landet og i provinsbyerne. I almindelighed lå en heldig bogs salg mellem 500 og 1000 eksemplarer, mens det hele købende publikum kan anslås til 3—4000, og antallet af læsere endnu højere — takket være eksistensen af talrige lejebiblioteker og læseselskaber.

I periodens første halvdel var det købende publikum, stadig efter Sven Møller Kristensen, så godt som udelukkende akademisk; senere blev det mere borgerligt. En forklaring på denne forskel må søges i de vanskelige erhvervsforhold i århundredets første årtier, hvor borgerskabet havde nok at gøre med at holde deres virksomheder oven vande.

I provinsen var præsterne omtrent de eneste kulturrepræsentanter, ikke blot i landsognene, men til dels også i provinsbyerne. Almuen i by og på land kan slet ikke medregnes som læsende og litteraturdyrkende publikum. Denne klasses boghylder indeholdt endnu kun bibel, salmebog, postiller, almanakker, folkeviser og de gamle folkebøger Carolus Magnus, Holger Danske og flere andre.

Det vil forstås, at Sven Møller Kristensen ikke levner provinsens åndsliv i guldaldertiden megen ære. Men det må så til gengæld også fremhæves, at han slet ikke har gjort noget forsøg på at få denne side af problemet undersøgt. En tilbundsgående undersøgelse kan heller ikke i dag gennemføres; men det er dog muligt i et vist omfang at give

et billede af provinsens læsende og bogkøbende publikum. Et sådant skal forsøges tegnet her, idet det imidlertid skal bemærkes, at undersøgelsen kun omfatter danske og norske digtere og skribenter. Årsagerne til denne reservation er flere: 1. En medtagelse af den udenlandske litteratur både oversat og original vanskeliggøres af den omstændighed, at de benyttede kilder meget ofte kun anfører bøgernes titler uden forfatter, og en benyttelse deraf vil altså kræve et indgående kendskab til europæisk underholdningslitteratur. 2. Kapitlet i Sven Møller Kristensens bog, der er undersøgelsens egentlige udgangspunkt, anfører kun perifert udenlandske forfattere som konkurrenter til de danske, medens hovedundersøgelsen angår disse sidste. 3. Endelig må fremhæves den kendsgerning, at udenlandsk litteratur optræder så sporadisk, at den næppe viser nogen egentlig udvikling hverken for underholdningsromanen eller for de højere genrer.

Kilderne til undersøgelsen er tre boghandlerarkiver, hvoraf de to befinder sig i Erhvervsarkivet, det tredje i Landsarkivet for Sjælland m. v., nemlig:

1. Boghandler Anton Frantz Just, Viborg (1766—1829), der nedsatte sig i 1797 efter at have sat gården Strandet i Fjends herred over styr. Just, der også er kendt som forfatter og redaktør af »Den Viborg Samler«, som under hans ledelse blev en moderne avis, gik fallit i 1817. Han, der i mange år havde været det Viborg Snapstings maitre de plaisir, var i sine sidste år nærmest sindssyg. Boghandelens arkiv består af 4 bind: 3 hovedbøger og 1 beholdningsbog, som i tid spænder over årene 1800—16. Skriften er lille, meget gnidret og vanskelig at læse.

2. Den jessenske Boghandling, Århus, ved cand. phil. Jens Worm Bruun (1814—42), der 1838 overtog den i 1817 grundlagte forretning. 5. juni 1842 forlod Bruun antagelig i sindsforvirring sin bopæl, og den 15. i samme måned fandtes hans lig opdrevet ved Agersø strand (i Store Bælt ved Skelskør fjord). Forretningen overgik derefter til exam. jur. Andreas Basse, der 1858 solgte den til Th. M. Thru. Boghandelen eksisterer endnu i Århus som byens ældste og drives af boghandler Axel Grunø. Arkivet, der går fra 1837—42, består af 9 bind og 3 pakker, nemlig: 2 beholdningsbøger, 2 hovedbøger, 2 journalkladder, 1 bestillingsbog, 2 afregningskopibøger, 1 pk. indkomne breve og 2 pk. forskelligt. Det er overordentlig interessant ikke mindst ved tilstedeværelsen af en række

»navne« i de indkomne breve: David, Goldschmidt, I. A. Hansen, Sneedorff Birch og Oehlschläger.

3. Boghandler Laurits Krog, Hillerød (1811—48), der 1846 overtog den Vosbeinske boghandel (grundl. 1839) og dermed samtidig privilegiet på udgivelsen af »Frederiksborg Amtstidende«. Krog var tillige stænderdeputeret og kæmner i Hillerød. Arkivet består af 1 letlæselig hovedbog 1846—48.

Af disse boghandlerarkiver er til undersøgelsen kun anvendt hovedbøgerne, idet disse som kontoførte angiver såvel kundernes navne som deres stilling og beskæftigelse. Salget »over disken« er der ingen mulighed for at kontrollere fuldt ud, selv om en del kan læses af beholdningsbøgerne, som på den anden side ikke giver oplysninger om de forskellige befolkningsklassers opkøb.

En særlig rolle spiller skolebøgerne, der af alle er købt i stort tal. Det drejer sig her både om klassiske, d. v. s. græske og romerske forfattere, og en række danske lærebøger: Birchs Bibelhistorie, Munthes Fædrelandshistorie, Kofods geografiske Haandbog, Funkes Naturhistorie, Cramers Regnebog og for A. F. Justs vedkommende en række under hans navn udgivne bøger. Hertil kommer salmebogen: Kingos, Guldbergs og Evangelisk-kristelig, katekismen og forstandsøvelser (i. e. eksempelsamlinger, hvoraf almene regler udledes). Disse bøger er ikke medtagne.

Det samme gælder tidsskrifterne og de oplysende blade, af hvilke der fandtes store mængder. Der kan nævnes: »Juridisk Arkiv« og »Oeconomiske Annaler«, der holdes af de fleste embedsmænd, ligesom læger holder »Bibliothek for Læger« og præster »Journal for udenlandsk theologisk Literatur«. »Lærde Efterretninger« holdes hovedsagelig af præster og adjunker. Kun ganske enkelte abonnerer på de kendte tidsskrifter »Iris og Hebe« og det særligt pædagogiske »Egeria«.

Senere i perioden, der omfattes af Den jessenske Boghandling, er hovedbladene I. A. Hansens »Almuevennen« og J. C. Drewsens blad »Til Underholdning for Menigmand«, der begge i stort omfang holdtes af både land- og byalmuen.

Som tilfældet er i dag, handlede også datidens provinsboghandlere med adskilligt andet end bøger. For A. F. Justs vedkommende ser det ud til, at papirhandelen har spillet en mindst lige så stor rolle som bog-

handelen. Just har desuden forhandlet tobak. Der sælges noget mindre papir hos Den jessenske Boghandling, som til gengæld handler så meget mere med musikalier, både noder, strenge og instrumenter. Som papir- og cigarkunde har Krog i Hillerød selveste kong Frederik den Syvende.

Noget mindre er handelen med billeder — oftest kobberstik; men disses titler er meget oplysende for hele tiden: Norske Tropper, Den danske Sømand, Bernstorffs, Frederik den Sjettes, Napoleons og Nelsons portrætter hos Just; hos Den jessenske Boghandling: Thorvaldsen, Jonas Collin, J. C. Drewsen, Carl Johan og prins Oskar af Sverige (vi befinder os i skandinavismens tidsalder) og Luther, eller situationsbilleder som De tvende Sødskende, De små Savoyarder, Napoleons tilbagekomst fra Elba og Slaget ved Waterloo.

Ofte udsendte malere ligefrem subscriptionsindbydelser på litografiske aftryk af deres billeder. Boghandlerne skulle indsamle abonnenter mod 8 % i provision.

Det er i indledningen nævnt, at man må regne med, at antallet af boglæsere var adskilligt større end antallet af bogkøbere. En medvirkende faktor hertil var de mange lejebiblioteker og læseselskaber. Marcus Rubin skriver i »Frederik den VI's Tid«, at København havde otte læseklubber med i alt ca. 2300 medlemmer. Også i provinsen fandtes de i stort tal.

I A. F. Justs hovedbøger er der på kontiene anført kontingent til læseselskabet, og af 14 medlemmer er der 5 »råder« (kammer-, kancelli-, justits- og krigsråder, en gruppe, der på grund af denne titulatur er vanskelig at anbringe i nogen bestemt klasse), 1 landsoverretsadvokat, 1 officer, 1 præst, 1 læge, 3 lærere ved latinskolen, 1 proprietær og 1 købmand.

Hos Den jessenske Boghandling er det ikke muligt at se, hvem medlemmerne er, medens man nok kan se, hvad læseselskaberne har indkøbt; men hertil skal siden vendes tilbage.

I Laurits Krogs hovedbog er medlemmerne atter opførte, og 25 af disse fordeler sig her således: 6 embedsmænd, 4 præster, 3 procuratorer, 3 lærere, 1 farmaceut, 4 håndværkere og 4 latinskoleelever.

Det akademiske element er stadig dominerende; men med håndværkerne er der nu kommet en ny stand med.

Disse ganske små tal siger selvfølgelig ikke noget afgørende, hver-

ken om læseselskabernes omfang eller deres sammensætning, som nok kan variere fra egn til egn. Men de bekræfter i det hele de efterfølgende opgørelser over bogkøb og bogkøbere.

Det er i indledningen nævnt, at Sven Møller Kristensen i sin bog fremsætter den anskuelse, at det læsende publikum i provinsen kun var enkeltpersoner, ligesom det også er nævnt, at han dog ikke har foretaget nogen beregning til støtte for denne påstand. Lad det være sagt straks, at en undersøgelse som den, der her forelægges, i nogen grad bekræfter påstanden, da de tal, der opføres, er ganske små. Til gengæld fremgår det ikke af tallene, at præsterne, som Sven Møller Kristensen mener, var de eneste kulturbærere. Ihvorvel deres tal er stort, er de ingeniørlunde dominerende.

Desværre er der i perioden et stort hul i kilderne, nemlig årene 1816—37, som det med de forhåndenværende boghandlerarkivalier ikke har været muligt at få dækket.

Opstiller man nu en »styrkeliste« for salget af de enkelte forfattere og digtere, står øverst på denne Adam Oehlenschläger med 28 eksemplarer af sine værker. 9 er solgt hos A. F. Just, 3 hos Den jessenske Boghandling og 16 hos Laurits Krog.

Fordelingen mellem befolkningsklasser er således: 6 godsejere og proprietærer, 4 embedsmænd (byfoged, politi og toldvæsen), 3 adjunker og lærere, 3 latinskoleelever, 3 præster, 2 prokuratorer, 2 »råder«, 1 forstkandidat, 1 forvalter, 1 gårdejer, 1 håndværker og 1 købmand.

Vil man derefter spørge om, hvad der blev købt af Oehlenschläger, er det også muligt at oplyse herom. Hos Just er solgt et så tidligt produkt som den dramatiske situation »2. April 1801«, derud over »Digte 1803«, »Nordiske Digte 1807«, »Axel og Valborg«, »Correggio« og en udgave af oversatte og sammendragne eventyr fra 1816. Hos Jessen »Aladdin«, »Gamle Folkeviser udgivne til Almuelæsning« (1840), »Ørvarodds Saga« (1841) og en del »Tragödier«, hvoraf flere samlinger udkom mellem 1831 og 48. Disse sidste går igen hos næsten alle Krogs kunder (16), og da der er tale om »Pragtudgaver«, kan man måske fristes til at tro, at rent dekorative hensyn har gjort sig gældende. Oehlenschläger var iøvrigt i denne tid, hvor ellers forlagene for alvor vandt frem, sin egen forlægger. Herom vidner et brev af 23. december 1841 underskrevet af sønnen Johannes Wolfgang til Den jessenske Boghandling. Det giver dog

udtryk for, at de mange regnskabssager er vokset familien over hovedet, og en af datidens kendte boghandlere i København, H. C. Klein, skal for fremtiden være kommissionær.

Efter Oehlenschläger er den næste på listen Ludvig Holberg med et salgstal på 27 fordelende sig med 23 hos A. F. Just, 3 hos Den jessenske Boghandling og 1 hos Laurits Krog. Den store interesse i århundredets første år har formentlig sin forklaring i den udgave af »Udvalgte Skrifter«, som Knud Lyhne Rahbek foranstaltede over årene 1804—14, på hvilken det ses, at Justs kunder har subscriberet. Ud over dette specielle forhold er der dog ikke noget mærkeligt i Holbergs store tal. Efter en tid lang efter sin død i 1754 at have været betragtet som gammeldags og »uartig«, kom han atter på mode og trængte med spredte eksemplarer af sine komedier endog ind på bøndernes boghylder.

De 27 salg fordeles sig således mellem klasserne: 8 godsejere og proprietærer, 6 adjunkter og lærere, 4 embedsmænd, 4 præster, 1 apoteker, 1 forvalter, 1 købmand, 1 læge og 1 »råd«.

Det bemærkes, at alle køb undtagen et enkelt (»Epistler« hos Den jessenske Boghandling) er »Udvalgte Skrifter«.

Et navn, der ved en gennemgang af boghandlernes hovedbøger gang på gang springer i øjnene, er historikeren C. F. Allens. Han forekommer hos Den jessenske Boghandling og hos Laurits Krog med henholdsvis 6 og 17 salg, altså i alt 23. Der er kun tale om eet værk, nemlig »Haandbog i Fædrelandets Historie« (1840) og den på grundlag heraf udarbejdede »Lærebog i Danmarks Historie til Skolebrug« (1843). De seks salg hos Den jessenske Boghandling fordeles sig således: 3 præster, 2 adjunkter og 1 licentiat. De 17 hos Laurits Krog er udelukkende af skolebogsudgaven og en opdeling har derfor her ingen interesse. Tallet er blot medtaget for at vise, at bogen trods sin tørre stil dog har været anvendt, om dog næppe yndet.

Vi vender os herefter atter til digterne og har nu Steen Steensen Blicher, N. F. S. Grundtvig og B. S. Ingemann, hver med et salgstal på 18.

Af Blicher er der ikke solgt noget hos A. F. Just, skønt »Digte« begyndte at udkomme 1814. Hos Den jessenske Boghandling er tallet 6 og hos Krog 12. Fordelingen er således: 4 adjunkter og lærere, 3 embedsmænd, 2 godsejere og proprietærer, 2 håndværkere, 2 præster, 1 latinskoleelev, 1 prokurator og 1 »råd«. Hertil kommer 1 til den lærde skoles bibliotek i Hillerød og 1 til læseselskabet »Minerva« i Århus.

Værkerne er udelukkende »Samlede Noveller« (1833—36) og »Samlede Digte« (1835—36).

Blicher må iøvrigt formodes gennem »Himmelbjergselskabet« at have haft personlig berøring med ejeren af Den jessenske Boghandling, J. W. Bruun (jvf. Erhvervshistorisk årbog I 1949: Fra arkiverne).

For Ingemanns vedkommende er der det interessante, at der hos Just er solgt to eksemplarer af hans ungdomsarbejder, sørgespillene »Masiello« og »Blanca«. De er købt samme år, som de udkom, 1815, af byfoged von Jessen i Holstebro. De øvrige hos Den jessenske Boghandling solgte 10 eksemplarer og hos Laurits Krog solgte 7 er udelukkende de historiske romaner og da især »Valdemar Sejr« (1826), kun et enkelt eksemplar af »Valdemar den Store og hans Mænd« (1824).

Fordelingen er således: 5 læseselskaber, 5 præster, 2 adjunkter, 1 latinskoleelev, 1 prokurator, 1 proprietær, 1 »råd« og 1 slotsforvalter.

Ingemann mente selv, at hans historiske romaner havde mulighed for at blive virkelig folkelæsning, og han beklagede, at de var for dyre at købe. I den forbindelse kan det nævnes, at to af de nævnte læseselskaber var sogneselskaber.

Grundtvigs tal er betydelig større end det her opførte 18; men det skyldes det forhold, at hans »Historisk Børne-Lærdom« (1838) i udstrakt grad har været anvendt som skolebog. Den er især købt hos Den jessenske Boghandling. De øvrige værker er »Optrin af Kæmpelivets Undergang i Norden« (1809—11), »Roskilde-Riim« (1814), »Udsigt over Verdenskrøniken« (1817), »Kjærminder til Kong Frederik den Sjettes Krands« (1840) og »Phoenix-Fuglen« (1840).

Salget er hos Just 11, Den jessenske Boghandling 5 og Laurits Krog 2. Klassefordelingen: 5 præster, 4 adjunkter og lærere, 4 godsejere og proprietærer, 2 læseselskaber, 1 latinskoleelev, 1 læge og 1 »råd«.

Efter disse tre er det næste tal på »styrkelisten« 17, som repræsenteres af de to historiske forfattere Ove Malling og Chr. Molbech. For Mallings vedkommende drejer det sig udelukkende om hans »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« (1777), dog formentlig solgt i senere udgaver, hvoraf to (6. og 7.) udkom efter hans død 1829. Bogen var oprindelig skrevet som skolebog; men om den har været købt som sådan, ses ikke. Der er hos Just solgt 15 eksemplarer, hos Den jessenske Boghandling 2 og ingen hos Krog. De 17 salg for-

deler sig med 4 embedsmænd, 4 handlende, 3 præster, 2 godsejere og proprietærer, 2 lærere og 2 »råder«.

Af Chr. Molbech er der hos Just købt 1 eksemplar nemlig: »Ungdomsvandringer i mit Fødeland« (1811), en række breve, der priser Sjællands natur og historie, hos Den jessenske Boghandling 15 og hos Laurits Krog 1. Det hyppigst solgte værk er forelæsningsrækken »Historiens Philosophie« (1840—41), desuden enkelte af »Fortællinger og Skildringer af den danske Historie« (1837—40), nogle »Julegaver« og een »Dansk Dialekt Lexicon« (1841), som er købt af politiassistent Jørgen Nielsen, Århus (1789—1853), en af Den jessenske Boghandlings alsidigste bogkøbere. Desuden findes enkelte abonnenter på det af Molbech udgivne tidsskrift »Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Kunst« (1827—36). — Klassefordelingen er: 5 adjunker og lærere, 5 præster, 2 embedsmænd, 1 forvalter, 1 håndværker, 1 læge, 1 »råd«, hvortil kommer 1 læseselskab.

Efter Malling og Chr. Molbech kommer Johan Ludvig Heiberg, der på listen er opført med 16 salg, hvoraf hovedparten, 13, ligger hos Den jessenske Boghandling, 3 hos Laurits Krog. De hyppigst solgte værker er »Nye Digte« (1841) (med »En Sjæl efter Døden«) og »Prosaiske Skrifter« (s. å.), og herefter er fordelingen opstillet: 5 adjunker og lærere, 3 embedsmænd, 3 præster, 1 købmand, 1 læge, desuden 2 læseselskaber og 1 eksemplar til officerernes bibliotek i Århus.

Af Heiberg er desuden solgt mange vaudevilletekster med noder (Nei, Syvsoverdag, Emilies Hjertebanken (meget hyppig) og Grethe i Sorgenfri), som formentlig har været anvendt til diletantkomedie i de dramatiske selskaber eller sunget i hjemmene.

Med tallet 12 findes i rækken digterne Carl Bernhard og Meir A. Goldschmidt. Om Goldschmidt må det straks bemærkes, at der kun hos Krog er solgt 1 eksemplar af romanen »En Jøde« (1845), der købtes til den lærde skoles bibliotek i Hillerød; de øvrige 11 dækker udelukkende abonnement på ugebladet »Corsaren«, som holdtes af 2 adjunker og lærere, 2 læseselskaber, 1 embedsmand, 1 farmaceut, 1 læge, 1 kammerjunker, 1 købmand, 1 lotterikollektør og 1 møller (9 i Århus og 2 i Hillerød). Goldschmidt solgte »Corsaren« 1846.

Også for Carl Bernhards vedkommende ligger tyngdepunktet i Århus med 10 eksemplarer mod kun to i Hillerød. Det hyppigst forekommende

værk er »Gamle Minder« (1840); men der er også enkelte af »Et Aar i København« (1834—35) og »Noveller« (1836—38).

Salgene fordeler sig med 3 til læseselskaber, 2 til adjunkter og lærere, 2 til embedsmænd, 2 til præster, 1 farmaceut, 1 godsejer og 1 til officerernes bibliotek i Århus.

Fra tallet 12 går salgene nu jævnt nedad med en enkelt overspringelse til 1 eksemplar. Ved 11 finder vi H. C. Andersen, af hvem der er solgt flest eksemplarer af »Billedbog uden Billeder« (1840), desuden også »Improvisatoren« (1835), »Eventyr« (1835—39), »Kun en Spillemand« (1837), »De to Baronesser« (1848), samt skuespillene »Mulatten« og »Maurerpigen« (begge 1840).

6 eksemplarer er solgt i Århus til følgende: Læseselskab, politiassistent, bankkasserer, frøken, farmaceut og justitsråd. 5 er solgt i Hillerød til: Adjunkt, den lærde skoles bibliotek, overlærer, rektor og proprietær.

Som det vil fremgå af de indtil nu gennemgaaede 12 digtere og forfattere er fordelingstillene mellem de forskellige klasser nogenlunde konstante. Et sammendrag ser således ud: Af 175 bogkøbere var 41 adjunkter og lærere, 35 præster, 25 godsejere og proprietærer, 24 embedsmænd, 10 »råder«, 8 købmænd, 6 latinskoleelever, 5 håndværkere, 5 læger, 4 forvaltere, 4 prokuratorer, 3 farmaceuter, 1 bankkasserer, 1 forstkandidat, 1 gårdejer, 1 kammerjunker og 1 lotterikollektør. Det vil bemærkes, at de øverste klasser i samfundet har en afgjort overvægt med akademikerne (adjunkter, embedsmænd og præster) i spidsen, både handlende, håndværkere og dermed ligestillede hører til undtagelserne. Det forholdsvis ringe antal præster giver anledning til at erindre sig professor Th. Geigers antagelse i »Den danske Intelligens fra Reformationen til Nutiden« om præstehjemmets svindende betydning fra oplysningsfilosofiens tidsalder til vore dage. Godsejernes ret store antal hos A. F. Just, har måske sin forklaring i den rolle, disse spillede på det årligt tilbagevendende Viborg Snapsting. Ikke få af dem havde gårde inde i byen, hvor de boede i markedsugerne. I alt fald er godsejernes forekomst hos de to andre boghandlere langt mere spredt.

»Styrkelisten« rummer endnu 40 navne, af hvilke der skal gives en kort gennemgang uden klasseopdeling blot for at belyse, hvilke forfattere der solgtes. Af Jens Baggesen og Henrik Hertz er solgt hver 10 eksemplarer. Den førstnævnte fordeler sig med 6 hos A. F. Just, 1 hos Den jessenske Boghandling og 3 hos Laurits Krog. De solgte værker

er hovedsagelig den senere udgave af »Labyrinthen« med titlen »Digtervandring« og »Eventyr og comiske Fortællinger« (begge 1807). Men som tilfældet var med Oehlschläger er også her de senere salg udelukkende »Samtlige Værker« — til dels købt af de samme folk.

I sin artikel om Henrik Hertz i »Dansk Biografisk Leksikon« skriver Paul Rubow, at digteren oplevede en tilbagegang i publikums gunst med udgivelsen af den reaktionære roman »Stemninger og Tilstande« (1839). Ikke desto mindre ser det ud til, at bogen har været solgt, for den er den hyppigste på Hertz' liste, og publikum er det sædvanlige. Til romanen kommer »Lyriske og dramatiske Digte« (1840) — vel hovedsagelig købt for »Sparekassens« skyld. Af andre skuespil ses »Debatten i Politivennen« (1836) og »Svend Dyrings Hus (1837). Salgstallene er 5 i såvel Århus som Hillerød.

Baggesen og Hertz følges af Fr. Paludan Müller med 4 eksemplarer hos Den jessenske Boghandling og 5 hos Laurits Krog. Solgt er: »Dandserinden« (1833), »Amor og Psyke« (1834), »Venus« (1841) og et enkelt eksemplar af »Adam Homo« (s. å.).

En klassiker som Wessel finder vi sammen med Henrik Steffens på tallet 8. Af Wessel er solgt samlede værker: 2 hos Just, 1 hos Den jessenske Boghandling og 5 hos Krog. For Steffens' vedkommende drejer det sig udelukkende om hans livserindringer »Hvad jeg oplevede«, oversat af F. Schaldemose 1840—45. Enkelte eksemplarer på tysk (Breslau 1840—44) forekommer også. Alle 8 eksemplarer er solgt hos Den jessenske Boghandling.

Til gengæld ses den næste digter Jens Chr. Hostrup af gode grunde (»Sange af Gjenboerne« tryktes 1844) kun hos Laurits Krog. Det må her bemærkes, at 4 af de 7 købere er latinskoleelever. »Gjenboerne« (1847) dominerer naturligvis; men der er også et enkelt eksemplar af »Intrigerne« (1846).

Samme salgstal, 7, har filologen Israel Lewins »Krigsfortællinger for Menig Mand« (1848). Mellem køberne bemærkes 3 gårdejere fra Hillerøds opland.

6 salg hver har Carsten Hauch og Poul Martin Møller fordelende sig for begges vedkommende med 3 i Århus og 3 i Hillerød. Af Hauch er solgt foruden »Værker«: »Tvende Digtninger« (1837), »En polsk Familie« (1839), og »Svend Grathe« (1841).

Ud over Johanne Louise Heibergs »En Søndag paa Amager« (1848)

med 4 eksemplarer, er der af 7 forfattere solgt 3, nemlig: Filologen og skolemanden E. F. C. Bojesens »Haandbog i romerske Antikviteter« (1839), Carit Etlar »Smuglerens Søn« (1839), »Hedemanden« (1840) og »Madsalune« (1841) (alle hos Den jessenske Boghandling), Ove Høegh Guldbergs digte og verdenshistorie, Thomasine Gyllembourgs »Hverdagshistorier«, N. M. Petersens »Danmarks Historie i Hedenold« (1834—38) (Den jessenske Boghandling), noveller af den nu kun lidet kendte Caspar Claudius Rosenhoff og P. F. Suhms Danmarkshistorie (2 hos A. F. Just og 1 hos Den jessenske Boghandling).

Rækken med 2 salg tæller også 7 navne. Som et levn fra det 18. århundredes litterære genrer ses smådigte af professor i engelsk ved Københavns universitet Thomas Christopher Bruun. Begge salg er hos A. F. Just. Af H. V. Kaalunds »Samlede Digte« (1840) er købt et eksemplar hos Den jessenske Boghandling og et hos Krog. Sidstnævnte har til discipel Ulrich og fuldmægtig Mønster solgt eksemplarer af Anders Sørensens Vedels oversættelse af Saxo. Samme discipel Ulrich har også købt en højt værdsat, men lidet læst forfatter som Schack Staffeldt, af hvem også Just har solgt et bind digte. Måske i højere grad end T. C. Bruun tilhørende det 18. århundrede finder vi Joh. Cl. Tode og Chr. Braunmann Tullin. Den sidste i rækken er »Konferensråd Wegener den brave«, altså gehejmarkivar C. F. Wegener, af hvem der er købt skrifter vedrørende det sønderjydske spørgsmål.

Den sidste liste med kun et enkelt salg omfatter 14 navne. Øverst står Fengers oversættelse af Svend Aggesen (1842), der er købt af en adjunkt i Hillerød. Han følges af Chr. Hviid Bredahl med »En Hverdagshistorie i Atten Kapitler, eller (om Nogen hellere saa vil) Atten Kapitler i en Hverdagshistorie af Mads Klister Bogbindersvend« (1842). Af teateroversætteren fra tiden umiddelbart efter århundredskiftet N. T. Bruun er solgt Nytaarsgave. Johannes Ewald forekommer i en enkelt konto hos Den jessenske Boghandling, dog uden angivelse af bogtitlen. Derefter præsten F. C. Gutfeldt, P. A. Heiberg, P. Ludvig Møller, Rasmus Nyerup, Rahbek, pædagogen H. V. Riber, Fr. Sneedorff, den fra J. J. Damppeaffæren kendte Blok Tøxen, Chr. Wilster og arkæologen J. J. A. Worsaae.

Det siger sig selv, at et materiale som det foreliggende ikke prætenderer at være et endegyldigt billede af det litterære liv i provinsen i

første halvdel af det 19. århundrede. Dels begrænser det sig kun til tre byer i tre adskilte perioder, dels indtager disse byer i forhold til mange andre provinsbyer en særstilling. A. F. Justs arkiv bærer tydeligt præg af det Viborg Snapsting. Adskillige af dette markeds koryfæer fra dets sidste opblussen med Peter Severin Føns til Løvenholm, Just's velynder, i spidsen, har været kunder. Alle tre byers latinskoler har naturligvis deres betydning, stærkest måske hos Laurits Krog, hvor også disciplene i stort tal forekommer i hovedbogen.

Alt i alt må det siges, at provinsen, som også Sven Møller Kristensen hævder det, har haft en yderst ringe betydning for salget af digternes og forfatternes værker. Men spredt ud over landet har enkeltpersoner dog været dybt interesseret i tidens kulturelle rørelser, hvor besværligt det end kan have været at føje en sådan interesse. Et eksempel fra en selv i vore dage fjern egn, en studeret mands forsøg på i et vestjysk havsogn at vedligeholde standsmæssig forbindelse med den verden, han har forladt, skal her til sidst hidsættes. Præsten i Fjaltring, F. W. Blichfeldt, skriver til ejeren af Den jessenske Boghandling, J. W. Bruun, den 15. februar 1841:

Høistærede!

Jeg blev noget overrasket ved at eftersee Indholdet af den Pakke Bøger og Blade, De har havt den Godhed at sende mig med Posten, tilligemed Brev af 18de f. M. Hvad nemlig Historisk Tidsskrift II 1 og Folkebladet No 9, 10 og 11 angaaer, var Forsendelsen deraf ganske i sin orden, da jeg ikke har faaet disse trykte Sager andendsteds fra, og jeg takker forbindtligst for Deres Uleilighed. Men naar De tillige sendte mig de tilbagefølgende af Trykkefrihedsselskabets udgivne Skrifter og Blade, da grunder dette sig i en Ivring. Hvis jeg nemlig ikke meget skulde tage Feil, har De selv i Mai eller Begyndelsen af Juni Maaned f. A. tilskrevet Boghandler Krarup i Ringkøbing om at overtage — vel med Undtagelse af historisk Tidsskrift — Forsendelsen af de Tidsskrifter og Blade jeg holder, og fra ham har jeg siden den Tid modtaget »Dansk Folkeblad« for 1840 fra No 12 af, med tilhørende Skrifter, Drewsens Blad og Tidsskrift for udenl. theol. Literatur samt theol. Tidsskrift.

Jeg maa altsaa sende Dem den største Deel af Pakken tilbage, og indeslutter tillige 1 Rbd. 4 sk, som jeg er Dem skyldig. Kan

Krarup ogsaa i Fremtiden paatage sig Forsendelsen af »hist. Tidskrift«, ville De have den Godhed i denne Anledning at besørge det Fornødne. Kan han det ikke, er De vel saa god indtil videre at modtage Fortsættelsen og betale Kontingentet for mig. Jeg haaber saa desuden at komme til Aarhus engang i Sommer, maaske i Juni Maaned. Da det gaar gudsjammerligt med Krarups Forsendelse af ovennævnte Sager — jeg har saaledes endnu ingen af de siden 18. Sept. 1840 udkomne No af Folkebladet faaet — kunde jeg muligen til den Tid ønske at træffe Aftale med Dem om fremtidig at være min Kommissionær, ligesom i gamle Dage.

Med Agtelse og Venskab

Deres forbundne

F. W. Blichfeldt.

I så fjerne egne har præsten vel været den eneste kulturbærer. I og ved provinsbyerne har han nok udgjort et betydende led i det kulturelle liv, men sikkert ikke, derom vidner boghandlerregnskaberne, været dominerende.

HJÆLPEMIDLER

- Foruden Dansk biografisk Leksikon og Erslews Forfatter-Lexikon er benyttet:
 Dolleris, A.: Danmarks Boghandlere I: 1837—1892. 1912.
 Dolleris, A.: Den danske Provinsboghandels Historie 1800—1915. 1916.
 Geiger, Theodor: Den danske Intelligens fra Reformationen til Nutiden. Acta Jutlandica, Aarsskrift for Aarhus Universitet XXI, 1 (s. 138 ff.). 1949.
 Matthiessen, Hugo: Snapstinget. Jydsk Termin, Marked og Mennesker. 1946.
 Møller Kristensen, Sven: Digteren og Samfundet I. 1942.
 Nyrop, Camillus: Bidrag til den danske Boghandels Historie. 1870.

Postgang i det 19. århundrede

Af AXEL NYBORG

Den private handel tog fra slutningen af det 18. århundrede et større og større omfang og fik i højere grad end tidligere et internationalt tilsnit. Det blev nødvendigt for den driftige købmand at holde sig orienteret om varemarked og prisbevægelser, og han måtte i højere grad end tidligere føre korrespondance med sine handelsforbindelser eller meddelelsesmænd både i indland og udland.

Det første for publikum tilgængelige postvæsen til betjening af bestemte ruter var blevet oprettet i det 16. århundrede. Det var Franz von Taxis, der i 1516 åbnede postruten mellem Wien og Bryssel. Det varede imidlertid ikke længe, inden fyrsterne i Europas lande gjorde sig en fortjeneste ud af postbesørgelsen ved at bortlicitere den til private, således i Danmark i tiden fra 1653—1711 og i Tyskland fra o. 1600 til Taxis' efterkommere, familien Thurn und Taxis, der endelig i 1866 afstod deres sidste rettigheder mod en afløsning på 3 mill. thaler.

De private bevillingshavere indrettede ruter og anlagde postekspeditioner og relaisstationer; brevene fremførtes med postløbere eller ridende bude; men efterhånden blev den agende post mere og mere almindelig. Da det efterhånden blev klart, at forpagterne opnåede udmærkede indtægter ved postbesørgelsen, overtog omkring 1700 fyrsterne i de forskellige lande postregalet i egen forvaltning. En del forbedringer indførtes; nye ruter og sideruter anlagdes; hvor der før havde været månedlig eller ugentlig postforbindelse, blev der nu ofte daglig post, og medens den tidligere måtte afhentes hos den lokale postmester, d. v. s. købmanden eller værtshusholderen, blev den fra det 18. århundredes slutning mange steder udbragt, mod at der betaltes bærepenge.

Det var ikke billigt at sende et brev. Skulle det til udlandet, måtte først det indenlandske postvæsen betales, hvorefter eventuelle transitlande beregnede sig et transitgebyr; modtagerlandet forlangte naturligvis også noget for at bringe brevet til bestemmelsesstedet, hvor lokalpost-

væsenet endelig havde ret til bærepenge for udbringningen til adressaten. Næsten overalt var landpostvæsenet endnu langt ind i det 19. århundrede ganske uudviklet. Postens fremførelse sinkedes af en omstændelig ekspedition; navnlig virkede udregningen af forsendelsesporto i de forskellige lande, der hver havde deres satser efter vægt og vejlængde, meget langsommelig.

Disse ulemper blev desto mere udtalte, efterhånden som brevmængden af forskellige årsager steg.

Industrialiseringen i England og senere i Vesteuropa betød i høj grad øget handelssamkvem mellem landene, og den store befolkningsforøgelse, der fulgte efter 1750'erne, ledsagedes af betydelige arealudvidelser i landbruget Europa over. Jævnslidende og sammenhængende med landbrugets og erhvervslivets opblomstring skete en national, social og kulturel vækkelse i landene, stærkt fremmet af den franske revolution og Napoleonstidens voldsomme begivenheder. Nationerne lærte af hinanden, og internationale forbindelser knyttedes på utallige områder; man ønskede orientering ikke blot indadtil, men også udadtil. Korrespondancen voksede betydeligt, hvorved kravene til en pålidelig, billig og hurtig postbesørgelse væsentligt øgedes. Regeringerne indså snart, at en forbedret postgang betød bedre handelsvilkår. Det gamle synspunkt, at postvæsenet skulle være en indtægtskilde for staten, blev forladt.

Kan man tale om en afgørende udvikling inden for postvæsenets historie, må det være det 19. århundredes. Til en begyndelse aftalte flere stater gensidigt moderatere portoberegninger. I 1850 oprettedes en østrigsk-preussisk postforening, i 1863 afholdtes den første større postkonference i Paris, og i 1874 stiftedes i Bern Verdenspostforeningen, hvis ivrige forkæmpere var den kendte danske postmand, cand. polit. J. Michaelsen og det tyske organisationsgeni, dr. Heinrich v. Stephan¹. Ved denne lejlighed indførtes enheds-verdensporto, hvorhen end brevet skulle, og det blev bestemt, at portoen skulle tilfalde afsenderlandet ud fra det synspunkt, at et afsendt brev krævede et svar; transitafgifterne bortfaldt, men reguleredes staterne imellem med en rund sum efter periodiske stikprøver. På en række senere postkongresser blev erfaringer udvekslet, og det internationale samarbejde yderligere udbygget.

I 1840 indførtes i England ved lov en ensartet lav porto for indenlandske postforsendelser uden hensyn til befordringsafstanden, den

såkaldte Rowland Hill'ske postreform. Årsagen til, at de fleste andre lande først fulgte efter i 50'erne og 60'erne, skyldtes den betænkelige nedgang i postindtægterne, systemet medførte. Omtrent samtidig med eller kort efter denne billiggørelse af den indenlandske porto, indførte staterne frankering med frimærker, ligeledes et forslag fra Rowland Hill. Begge foranstaltninger simplificerede postekspeditionerne betydeligt. Frimærkesystemet indførtes i England 1840 og bredte sig i løbet af 20—30 år til de fleste civiliserede lande, i Danmark indførtes det 1851.

Uden det 19. århundredes betydningsfulde udvikling inden for transportvæsenet havde disse forbedringer dog næppe formået at skabe en hurtig og effektiv postforbindelse.

For skibsfartens vedkommende betød opfindelsen af dampskibet nok en del for den indenlandske trafik; men endnu i halvtredserne sejlede clipperne i mange tilfælde lige så hurtigt over havene som damperne. Snart vandt dog de stadig forbedrede dampskibe større og større udbredelse, og turen over Atlanterhavet, der ved århundredets begyndelse tog ca. 50 dage, kunne ved dets slutning gøres på 4½ dag. Også trafikken til lands undergik betydelige forbedringer, og efter 1870 blev Europa på kort tid forsynet med et tæt jernbanenet, medens der i de fremmede verdensdele anlagdes kontinentale jernbaner. De nyoprettede tog- og dampskibsruiter blev næsten med det samme postførende.

På mindre end 100 år var alle civiliserede lande blevet sikret en billig, pålidelig og hurtig postforbindelse. Opfindelsen af telegrafien var en fornem fuldkommengørelse af det internationale meddelelsessystem².

En statistisk bearbejdelse af dele af de betydelige brevmasser, der opbevares i Erhvervsarkivet, illustrerer ganske smukt den fremgang, det nittende århundrede kan udvise med hensyn til brevpostgangen.

Netop forretningsbrevet, der har været genstand for en kontormæssig rutinebehandling, frembyder muligheder for en undersøgelse af postgangens varighed til forskellige tider i århundredet. Dengang anvendte man kun meget sjældent konvolutter ved brevforsendelser. I stedet blev øverste og nederste trediedel af brevarket foldet ind mod den beskrevne side, hvorefter et par tværgående foldninger gjorde det muligt at lukke brevet med et laksegl. På den modsatte side af det således lukkede brev anførtes modtagerens adresse og eventuelt hvilken postrute, der skulle benyttes. Ved modtagelsen blev brevet foldet ud, og på bagsiden lige

oven over adressepåtegningen anførtes brevets data, d. v. s. brevets afsendelsesdato, afsenderen, modtagelsesdatoen og besvarelsesdatoen med en eventuel henvisning til svarskrivelse i kopibogen. Det kunne tage sig således ud:

1832

Reval 9/21 Januar

Ths. Haydnus & Sohn

Modt. d. 9. Februar

Besv. d. 17. Febr.

Dobbeltdateringen 9/21 januar skyldtes, at man i østeuropæiske lande endnu anvendte den julianske kalender, og den 9. januar svarer altså til den 21. januar efter gregoriansk tidsregning; brevet har følgelig været undervejs fra den 21. januar til den 9. februar, ialt 19 dage.

Er de oplysninger, vi således får, til at stole på? Naturligvis kan brevet have ligget nogle dage i Reval, inden det blev sendt af sted; muligvis har kontormanden hos modtageren, firmaet Jacob Holm & Sønner, København, først nogle dage senere ekspederet brevet og har anført en forkert modtagelsesdato eller skrevet galt; lad os blot stole på Jacob Holms rutinerede kontormand — måske var det ham selv — og lad os da medregne brevets eventuelle liggetid i Reval eller andetsteds på dets vej til modtageren i forsendelsestiden; disse forsinkelser karakteriserer ligefuldt datidens postbesørgelse.

Handelskorrespondancen 1820—90 fra de to kendte, gamle handels-huse C. Hage & Søn, Stege (perioden 1820—40)³, og Jacob Holm & Sønner, København (perioden 1832—90)⁴, har dannet det væsentligste grundlag for omstående oversigtstabeller over brevpostgangen.

Man har ikke ment det nødvendigt at udregne forsendelsestiden for de to firmaers samtlige breve eller for breve fra andre forretningsarkiver; det repræsentative udsnit, man har bearbejdet, må siges stort set at have udgjort et fyldestgørende materiale. Når oversigten over postgangen fra de fremmede verdensdele til Danmark for årene 1860—90 synes så »tynd«, skyldes det ikke for få gennemgæede breve, men den kendsgerning, at handelskorrespondancen direkte med de oversøiske lande var aftaget, sandsynligvis fordi Jacob Holm & Sønner som så mange andre var gået over til at benytte sig af europæiske mellemhand-

Europa.

	1820-1827	1828-1830	1831-1833	1834-1836	1837-1839	1840-1842	1843-1845	1846-1848	1849-1851	1852-1854	1855-1857	1858-1860	1861-1863	1864-1866	1867-1869	1870-1872	1873-1875	1876-1878	1879-1881	1882-1884	1885-1887	1888-1890
Belgien	16	11	13			7			4	5	3				2		2		3	2	2	
England. Øst	14	12	12	12	9	7	7	7	7	5-6	5-6	4	4	4	4	5	3	3	3	3	2-3	4
— Vest	25	13	15		12	9	8		8	7	6	5	6	5-6	4-5		4		5		2-3	3
Frankrig. Nord	17	15	16			7-12			7	5-6	9	5		4	3	5	3	3	3-4	3	3	4
— Syd	18	18	33	16	14	14			19	3	6	4								4		
Holland	9	7-8	6-8	5	6	6		4-5	4	4	14	2	3-4	2	2-3	3			4	3	2-3	2
Italien	32		27		13	13-25	17		22	14	8	8	8									
Portugal		52	18	22	16	46	28									15						
Rusland. Baltikum	15	17	15-16	15	20	13	9-12		8	7	6-7	6	6	4	4-5	4-5	4		4	3	3-4	3-4
— Hvide-R.																			16-17	5-10		
— Odessa										34										4	4-5	4-5
— Archangelsk			54-98												12							
Spanien			17-25			30			13-31	11		7-10	8-9	7-8			6				6	5
Sverige-Norge. Sydl. del..	4-8	2-5	2-4		1-4	2-4	2-3	1-3	1-2	1-3	1-4		3	2	1-3	2	0-2	1-3	1-2	1-2	1-2	1-2
— Ml. del	7-12	6-12	5-12	7	4-8	4-8	3-5	3-4	3-6	3-6	2-5	1-4		2-4	3-6	2-4			3	5	3	2
— Nordl. del	27		35-38		20-30	12	12			8-10	10	2-5	9	9-10	6				6			
Tyskland. Kiel	4-5	1-2	1-3	1	6	1-2	1	1-3		2-3		1-2	1	2	1-3							
— Hamburg	5	5	5	3	3	3	3	3	2	2-3	2	1-2	2-4	2	1-2		2	1-2	1-2	1-2	2	2-3
— Nord	5	5	4-5	2-5	3-4	3-4	3-6	3-6	3-5	1-4	1-4	1-4	2-6	1-3	2-3	2-3	2-3	2-3	2-3	2-4	2-3	2-3
— Syd	15	12-29	14-24			9-21	10		5	4	3-4	3			2-3				2-5	3	3	3
Østrig. Schweiz												12			4		4		4		3	

Oversigt 1.

Tallene angiver, hvor mange dage et brev var om at nå frem fra de forskellige europæiske lande til København i årene mellem 1820—90.

Fremmede verdensdele.

	1831-1833	1834-1836	1837-1839	1840-1842	1843-1845	1846-1848	1849-1851	1852-1854	1855-1857	1858-1860	1861-1863	1864-1866	1867-1869	1870-1872	1873-1875	1876-1878	1879-1881	1882-1884	1885-1887	1888-1890
<i>Afrika</i>																				
Capstaden								47	80											
St. Helena								52												
Madeira					32															
Alexandria						20	15-16	11			14									11
Constantine								9												
<i>Asien</i>																				
Manila				190																
Saigon																				
Bali						90	75	85												
Batavia					106	121			60											91
Singapore							49	45	43											
<i>Amerika</i>																				
Cuba							30	27	27	25										
Haiti. Porto Rico							45													
St. Croix				42	38	45	40	32	24	24	21	20	21	20		22	21	24	22	22
St. Thomas								34			20	23				20	19		19	
<i>Sydamerika</i>																				
Rio de Janeiro			72	88	55	80	73	40												
<i>Nordamerika</i>																				
New York	55						23								17		24			13

Oversigt 2.

Tallene angiver, hvor mange dage et brev var om at nå fra de fremmede verdensdele i årene 1831—90.

lere; kun for de dansk-vestindiske øers vedkommende giver oversigten ret tilfredsstillende oplysninger om postforbindelsens udvikling. Ialt er der blevet gennemgået ca. 10.000 breve fra firmaernes indenlandske korrespondance, ca. 7.000 indgåede breve fra Europa og ca. 600 breve fra fremmede verdensdele.

I de følgende afsnit vil resultatet af den statistiske bearbejdelse nøjere blive prøvet og kortfattet kommenteret.

Danmark. I denne forbindelse tænkes kun på selve kongeriget Danmark. Da afstandene i landet er relativt små, viste den udarbejdede statistik allerede fra 1850'erne en tydelig ensformighed. Hovedvægten er derfor lagt på en kort historisk skildring af det danske postvæsen med særlig henblik på den indenlandske postgang. Den udarbejdede statistik over den indenlandske postgang er ikke medtaget, men enkeltresultater fra den vil blive omtalt i det følgende.

Omkring 1800 benyttede det danske postvæsen gående bude og karioleer, d. v. s. tohjulede små vogne, senere kuglepost til brevtransporten. En jysk agende post var oprettet 1750, en lollandsk 1779⁵. To gange egentlig gik en postførende diligence fra København til Helsingør og en gang egentlig fra København til Korsør; postjagter førte posten over til Sverige, resp. Fyn—Jylland—hertugdømmerne. En særlig postvogn afgik to gange egentlig fra København til Hamburg⁶. Dengang var posttransporten og personbefordringen nøje forbunden med hinanden; efter heldige forsøg i hertugdømmerne blev i 1830'erne diligencen det almindelige landbefordringsmiddel i kongeriget. I 1828 indsattes et postdampskib på ruten Korsør—Nyborg, 1834 Kalundborg—Århus og 1850 København—Bornholm, men endnu i 1834 var der kun to gange egentlig postforbindelse mellem landsdelene indbyrdes, og det bør nævnes, at en fjerntliggende by som Lemvig kun fik pakkepost fire gange om året! Perioden 1833—47 viser en særlig stor fremgang i postvæsenets udvikling⁷, og ved århundredets midte havde alle hovedruter daglig postforbindelse såvel med København som med det sydlige udland⁸.

Det behandlede brevmateriale giver i nogen grad et billede af denne udvikling. Der forekommer store uregelmæssigheder i forsendelsestiden, således tager breve fra Ebeltoft i 1834 12 dage om at nå til hovedstaden, i 1938 4—16 dage, i 1842 4—8 dage og i 1851—52 2—4 dage. Af en handels- og rejsehåndbog fra 1836 fremgår det, at forsendelsestiden

var ca. 4 dage⁹. En tilsvarende håndbog fra 1846 lader formode, at breve kunne nå frem på 2—3 dage¹⁰. Den uregelmæssige forsendelsestid, statistikken især fra 1830'erne udviser, er ganske vist et vidnesbyrd om tidens uregelmæssige postgang, men man bør dog have de tidligere nævnte forbehold i erindring. Ligeledes må det iagttages, at datidens transport i høj grad har været afhængig af vind og vejr.

Ifølge den udarbejdede statistik har breve fra Frederikshavn i 1832 været 5 dage undervejs, i 1839 4—5 dage, 1842 6 dage, 1847 4 dage, 1851 4—5 dage; håndbogen fra 1836 angiver 4—5 dage og håndbogen fra 1846 2—3 dage. Den undersøgte brevmængde omfatter mere end hundrede breve.

Ca. 300 breve fra Horsens fra perioden 1832—52 viser hvert år den samme forsendelsestid, 3 dage i overensstemmelse med håndbøgernes angivelser.

Nordjylland har ifølge 1836-håndbogen haft den seneste postforbindelse til København, nemlig indtil 6 dage for Skagens vedkommende; håndbogen for 1846 angiver den længste indenlandske forsendelsestid til 3 dage.

Hvad kostede det så at sende et brev dengang? Prisen var:

1836

Fra København til Køge	3 sk. sølv
- — - Frederikssund	6 - —
- — - Korsør	8 - —
- — - Nyborg	8 - —
- — - Middelfart	16 - —
- — - Århus	18 - —
- — - Ålborg	21 - —
- — - Nykøbing M.	26 - —
- — - Thisted	29 - —
- — - de fleste byer i hertugdømmerne	29 - — ¹¹

1839

Fra København til Berlin	58 sk.
- — - Toulon	90 -
- — - Odessa	170 - ¹²

Disse dyre satser ændredes ved lov af 11. marts 1851. Der indførtes da en ensartet, indenlandsk porto på fire skilling for et almindeligt brev og frankering med frimærker.

Medens man før altid skulle aflevere breve til forsendelse på postkontorerne, indførtes samme år postkasser, og året efter oprettedes rundt om i landet brevsamlingssteder. Sådanne forbedringer fik naturligvis brevmængden til at stige betydeligt:

1838—46	fra 2,30	til 3,35	mill. breve
1846—54	fra 3.35	til 8.72	— —

stigninger på henholdsvis 46 % og 160 %¹³.

I 1847 havde Danmark fået sin første jernbane. Efter som jernbaner og dampfærger i den følgende tid vandt frem, tog postvæsenet disse befordringsmidler i brug, og allerede i 1856 var der to gange daglig postdampskibsforbindelse på ruten Korsør—Nyborg¹⁴.

Hvad ombæringen angår, stod det længe sløjt til. I 1849 overtog postvæsenet ombæringen fra private, i 1861 havde København og provinsbyer over 6.000 indbyggere, nemlig Ålborg, Helsingør, Odense, Århus, Randers, Horsens og Fredericia daglig ombæring og i 1865 endelig alle byer. Først i 1880'erne var landpostvæsenet så udviklet, at der med føje kunne siges at være direkte ombæring i hele landet, når man så bort fra heden og Bornholm¹⁵.

Statistikken viser, at fra 1860'erne nåede et brev, ligegyldigt fra hvilken by i landet, det sendtes, under normale forhold hovedstaden på 2 dage eller derunder. Fjerne handelspladser som f. eks. Doverodde i Thy brugte gerne en dag mere til at få brevet frem. Kun i et tilfælde ses et brev at have været hele 7 dage undervejs; det er i 1881 fra »Bruunshaab« i Jylland.

Den fremgang, der kendetegnede den indenlandske postgang, træffer vi også, når vi vender os mod udlandet. For oversigtens skyld er materialet delt i to grupper: Europa og de fremmede verdensdele.

Europa. I diligencernes og sejskibenes tid kunne man få lov til at vente længe på svar fra den udenlandske forretningsforbindelse eller brevven. Den på grundlag af det omtalte brevmateriale udarbejdede oversigt I (side 60) viser, at breve fra de fjernestliggende egne af Europa kunne bruge mellem en og to måneder om at nå til deres bestemmelsessted

i Danmark. To breve fra 1832 fra Archangelsk har været henholdsvis 54 og 98 dage undervejs; det er et af mange eksempler på, hvor uregelmæssig postgangen var. Breve til og fra Mellem- og Sydeuropa gik, med mindre søvejen anvendtes, næsten altid over Hamburg, med hvilken by hovedstaden omkring 1800 havde fået ugentlig, agende postforbindelse. I 1834 indsattes diligencer på ruten, men dog kun to gange ugentlig; først i 50'erne er der daglig postforbindelse mellem de to byer. Forbindelsen med det sydlige udland bedredes i 1842 med en postdampskibsroute København—Stettin og i 1847 København—Kiel. Efter anlæggelsen af banen Roskilde—Korsør 1856 indsattes endnu samme år en daglig postdampskibsforbindelse Korsør—Kiel; på et kort vil man kunne se, at ruten næsten betegner fugleflugtslinien mellem København—Kiel—Hamburg. Oversigten fortæller tydeligt om en ret pludseligt forbedret postgang fra omkring århundredets midte, og forsendelsestiden synes herefter at være mere konstant. For samtlige lande gælder det, at postforbindelsen med Danmark i årene 1860—90 kom ind i en roligere udvikling med gradvise forbedringer, efterhånden som Europas trafiknet udbyggedes, postvæsenet i de forskellige lande organiseredes efter moderne retningslinier, og det internationale postale samarbejde bar frugt. I 1886 fik Danmark sin tredie kommunikationslinie sydpå, nemlig Gedser—Warnemünderuten, der anlagdes med særligt henblik på en hurtig forbindelse til Berlin og Østeuropa. I 1890 nåede breve endog fra det fjerne Odessa frem på 4—5 dage.

Undertiden blev breve undervejs forsynet med påstemplinger, der oplyser om den rute, brevet har fulgt. I den følgende gennemgang af tallene i oversigten land for land vil, hvor det er muligt, også brevenes vej blive omtalt.

Belgien—Holland. Breve fra Nederlandene besørgedes fem gange hurtigere ved århundredets slutning end ved dets begyndelse, hvor turen til Danmark tog en halv snes dage. For Hollands vedkommende forekommer 1856—57 en pludselig uregelmæssighed: 14 dage; kun et brev med denne forsendelsestid, danner dog grundlag for den pågældende dageberegning.

England. Fem breve fra Liverpool og Llanelly i Sydwalet til Jacob Holm & Sønner fra 1837 har været henholdsvis 11, 10, 12, 9 og 20 dage undervejs; oversigten angiver for det nævnte år 12 dage for Vestenglands vedkommende. Af påstemplinger fremgår, at samtlige breve er

gået over Altona. Som et eksempel kan data for et brev fra Liverpool anføres:

Brevets datering: Liverpool 28. febr. 1837.

Adressepåtegningen er vedføjet: via Hamburg.

Påstempling 1: Liverpool. Paid.

— 2: London $\frac{3}{3}$ 1837.

— 3: Altona $\frac{6}{3}$ 1837.

Anført: København modtaget $\frac{10}{3}$ 1837.

Brevet er på 3 dage nået London, på 3 dage kommet derfra til Altona, for endelig efter yderligere 4 dages forløb at nå bestemmelsesstedet i Danmark, i alt 10 dage. Et brev fra Dartmouth er samme år gået over London—Altona til København, og har i alt brugt 8 dage dertil. Afsenderen havde ikke udtrykt ønske om, at brevet skulle gå via Hamburg. Det almindelige synes at være, at breve fra vestkyst- og indlandsbyer først er sendt til østkysten (London), og derfra via Hamburg til Danmark. Denne forbindelsesvej var meget benyttet til monarkiets opløsning i 1864; fra 1870'erne benyttedes ruten Danmark—England over det nyanlagte Esbjerg. Måske kan et brev fra Southampton $\frac{26}{8}$ 1865 argumentere for den anskuelse, at transit over Hamburg nu var uønsket. Man har i hvert fald betjent sig af skibslejlighed til Ålborg, hvortil brevet er ankommet $\frac{2}{9}$; i alt var brevets forsendelsestid 8 dage, der ifølge oversigten synes at have været noget længere end sædvanlig. I århundredets løb reduceredes dageantallet for postgangen fra ca. 15 til ca. 3 dage.

Frankrig. Her er bedringen i postgangen omkring 1852 særlig iøjnefaldende. Almindeligvis er brevposten besørget via Hamburg; eksempel: afsenders datering, Paris $\frac{22}{5}$ 1866, stemplet i Hamburg $\frac{23}{5}$ 1866, ankommet til fa. Chr. H. Nielsen i Hjørring $\frac{26}{5}$ 1866¹⁶.

Italien: Tydelig bedring i postforbindelsen 1855; desværre er der i det foreliggende ingen tal for perioden efter 1864; således kan resultatet af Brennerbanens anlæggelse 1864—67 ikke her konstateres. Brev fra Rom $\frac{8}{12}$ 1865 er påstemplet St. Gallen $\frac{12}{12}$ 1865, Lübeck $\frac{14}{12}$, og er ankommet til bestemmelsesstedet Hjørring $\frac{16}{12}$, i alt altså undervejs i 8 dage; jvf. oversigtens sidste talangivelse. Andre breve fra Rom bærer stempelaftryk fra postvæsenet i Milano og Hamburg.

Portugal—Spanien. Brevene er i dette tilfælde udelukkende fra syd-

spanske og portugisiske havnebyer; desværre er de ikke stemplede; men dette giver grund til at formode, at de er forsendt ad søvejen, så meget desto mere som talrækken for begge landes vedkommende er meget »uroilig«. Uregelmæssighederne og de meget lange forsendelsestider kan da skyldes venten på skibslejlighed, afhængigheden af vejr og vind og ophold i havnebyer på skibets vej hjem. De sidste tal fra Spanien tyder på, at forbindelsen er kommet ind i roligere gænge.

Rusland. Siden middelalderen havde Danmark plejet handelsforbindelser med Balticum, og skibe fra Libau, Windau, Riga og Reval havde ofte lagt ind i danske havne med varer fra det mægtige russiske indland.

Jacob Holm & Sønner interesserede sig især for den russiske hamp og hør, og førte af den grund en livlig korrespondance med baltiske firmaer. Posten blev sikkert besørget pr. skib. Det i en anden forbindelse omtalte brev fra 1832 fra Reval (s. 59) er stemplet Elsinore 7. Febr. Sandsynligvis har det postførende skib slet ikke haft ærinde til Danmark, men har dog kunnet tag post med til landet, da det alligevel skulle ind til Helsingør af hensyn til sundtolden.

Forbindelsen til Hviderusland og Sydrusland blev væsentligt forbedret i 80'erne, da Rusland fik sit jernbanenet udbygget¹⁷. Rusland er det eneste land efter 1860, der præsterer en forsendelsestid på mere end 10 dage.

Sverige—Norge. I 1804 indførtes der en to gange ugentlig postforbindelse på København—Kristiania ruten. I 1836 hedder det om postforbindelsen nordpå: »Med Dampskibet Prinds Carl til Gothenburg og Norge hver Torsdag Eftermiddag fra Kl. 5—8, og Fredag Formiddag fra Kl. 9—12, men i September Maaned fra Kl. 8—11, indleveres [For-sendelser] paa det Helsingørske Postcontoir«¹⁸. 1873 åbnedes Frederikshavn—Göteborg ruten, der senere gik over til D. F. D. S., og i 1892 sattes en dampfærge ind på ruten Helsingør—Helsingborg¹⁹. I Fabers Post- og Rejschaandbog 1880 står at læse om postforbindelsen til Sverige, Finland (og Norge): »Til Sverige befordres Posterne fra Danmark med alle derpaa farende Dampskibe, forsaavidt de afgive den hurtigste Forbindelse med de anløbende Stationer. Fornemlig benyttes Farterne paa Malmö, Helsingborg, Landscrona og Göteborg. Under indtrædende Forhindringer for Dampskibsfarten i Vintertiden befordres Posten saavidt muligt een Gang daglig mellem Helsingør og Helsingborg. Korrespondancen befordres for Størstedelen fra Malmö pr. Jernbane«²⁰.

I oversigten genspejles de skete forbedringer i perioden, idet der er særlig fremgang at notere i 1840'erne og i 1860'erne. I den første periode skyldes det formentlig bedre diligenceforbindelser og tiere post, for den sidste periodes vedkommende kan det næppe udelukkende skyldes nye jernbanelinier i Sverige, som fik sin første jernbane i 1856, snarere er det resultatet af en tidssvarende omlægning af det svenske og norske postvæsens arbejde.

Tyskland. Meget er allerede nævnt om Kiel og Hamburg som transitstationer; fra Hamburg gik der dampskibe i rutefart til Amsterdam, franske og engelske havne²¹. Breve fra Swinemünde og Stettin og vel også andre byer i Nordtyskland gik endnu i 1837 over Hamburg—Kiel, hvad der fremgår af påstemplinger. I perioder har der været skibsruter fra Danmark både til Stettin og Lübeck, men virkelig betydning for postgangen fik vist først Gedser—Warnemündelinien (se s. 65). Oversigten viser for Hamburgs vedkommende en bedring fra 5 til 3 dage i 1834, hvilket meget godt kan passe med, at der netop i dette år sattes diligencer ind på ruten; også i 1858 synes der at være sket en bedring, der vel kan forklares ved Korsørbanens anlæggelse i 1856 og den direkte skibsforbindelse til Kiel. At årene derefter præges af mindre uregelmæssigheder kan have sin årsag i de spændte politiske forhold i monarkiet, og der har i hvert fald efter 1864 været gnidninger mellem hertugdømmernes fællesforvaltning og det danske postvæsen²². Hvad der ikke fremgår tydeligt af oversigten er, at Jacob Holms korrespondance med Hamburg efter monarkiets opløsning er aftaget stærkt²³; årene 1870—72 er ikke repræsenterede i en ellers ubrudt talrække; fra Kiel er der slet ingen breve efter 1870. Dette samstemmer med, at handelen med hertugdømmerne aftager efter krigen, og Danmark lægger sin handel fortrinsvis på England²⁴.

Breve fra Königsberg, Danzig og Memel har endnu i 1840'erne været mellem 3 og 10 dage længere undervejs end de for Nordtyskland anførte dageangivelser.

Sydtyskland, Østrig og Schweiz kan postalt sidestilles med Nordfrankrig; de respektive talrækker i oversigten udviser i hvert fald umiskendelige lighedspunkter.

Fremmede verdensdele. Hvad postforbindelsen til de fjerne oversøiske pladser (oversigt II, side 61) angår, må det straks bemærkes, at

Jacob Holm & Sønner ikke har haft nogen betydelig korrespondance med disse (se s. 59). I sejskibenes tid kunne dageantallet for rejsen variere meget stærkt; men fra omkring 1850 synes det at være blevet konstant; dog har et brev fra Saigon i 1885 brugt 91 dage om turen.

Afrika. Statistikken er så mangelfuld, at der næppe kan udledes meget af den. Brevet fra St. Helena er gået via England til Danmark. Alexandrias betydning som transithavn vil blive berørt i en anden forbindelse²⁵.

Asien. Heller ikke for Asiens vedkommende kan der udlæses væsentligt af de utilstrækkelige oplysninger, oversigten giver. Comptoirbogen fra 1836 (side 49) oplyser, at en hurtig brevbefordring over England og »Alexandrien« til Ostindien er oprettet, og at dampskibe til formålet er anskaffede²⁶. En lille værdifuld samling breve afsendt af Mads Lange på Bali²⁷ 1848—52 til Jacob Holm & Sønner er rigt forsynet med påstemplinger:

- Badong ²⁵/₁ 1848. Stempel: Forwarded By Danish Barque Indianeren. Ank. Kbh. ³/₆ 1848. 131 dage.
- Badong ¹⁴/₄ 1848. Anført: via Southampton. Stempler: Alexandria ⁹/₆. Malta. Ank. Kbh. ⁵/₇ 1848. 81 dage.
- Badong ⁶/₇ 1848. Anført: via Marseilles. Stempler: Alexandria ¹⁴/₉ 1848. Malta sept. Hamburg ²⁶/₉. Ank. Kbh. ³⁰/₉ 1848. 84 dage.

Foruden de anførte findes endnu ni stemplede breve, som alle har fulgt ruten Alexandria—(Malta)—Marseilles—Hamburg—København; et enkelt fra 1852 er dog gået over Triest—Berlin—København, men det har som de andre brugt mellem 2 og 3 måneder om at nå frem. Brevet fra ²⁵/₁ 1848 er sendt i et stræk pr. dansk skib, der sandsynligvis er gået syd om Afrika. Brevet bærer ikke andre påstemplinger og har været længere undervejs end de følgende breve, nemlig i ca. 4½ måned. Derefter er den hurtigere rute gennem Det røde Hav, pr. landtransport til Alexandria og derfra via Marseilles op gennem Europa til Danmark blevet benyttet. Som det ses, sparedes der her ved næsten et par måneder; men på den anden side kunne sørejsen syd om Afrika vel gøres betydeligt hurtigere med større sejskibe og især med dampskibe end med en lille bark.

Det bemærkes, at forbindelsen med Singapore har været hurtigere

end med Batavia og Bali, sandsynligvis fordi der har været en direkte rute fra denne vigtige engelske koloni til moderlandet.

Amerika. Brevbesørgelsen til de vestindiske øer er for en stor del sket på danske skibe. Omkring 1855 sker der en pludselig bedring på forbindelsen, der i det store hele præges af den regelmæssighed, en rutefart kan frembyde.

Med det amerikanske fastland har Danmark ikke haft direkte postforbindelse; posten besørgedes via Hamburg eller Southampton eller over andre engelske havne. Mod århundredets slutning gør der sig en gavnlige konkurrence gældende mellem de tyske og engelske oceanruter²⁸.

Efter hundrede års eventyrlig udvikling var brevpostgangen nået frem til at være præget af en vis fuldkommenhed. Årtierne efter århundredskiftet bragte ikke væsentlig fremgang, først flyvemaskinen gav påny et fremstød, og efter at den er blevet et driftssikkert transportmiddel, er der mulighed for en endnu hurtigere postforbindelse især over længere strækninger. Opfindelser som telegraf, telefon og radio har fundet udbredt anvendelse, hvor det gælder om at få meddelelser meget hurtigt frem; men de har ikke kunnet konkurrere i prisbillighed med brevet, hvorfor den mest yndede og mest anvendte form for gensidig orientering fremdeles er korrespondancen.

NOTER

1. Joseph Michaelsen (1826—1908) foreslog i 1859 afskaffelse af transitportoet, hvilket dog først gennemførtes efter 1874.
2. En hurtig orientering om postvæsenets udvikling i almindelighed: Ellbrecht: *Postvæsenets Historie*. 1904. s. 1—8 og L. V. Birck: *Trafikøkonomi*. 1931. s. 67—79.
3. C. Hage & Søn, Stege. Oprettet som købmandsfirma i 1747 af Johannes Jenssøn H. (1714—91). I slutningen af 1880'erne overgik firmaet til Julius Vilhelm Jørgensen som eneindehaver.
4. Jacob Holm & Sønner, København. Det endnu bestående firma blev oprettet 1794 af Jacob H. (1770—1845), om J. H. se: Johs. Lehmann: *Jacob Holm. En dansk Storkøbmand*. 1944.
5. *Dansk Maanedsskrift*, 2. rk. 1861. s. 273.
6. Edv. Holm: *Danmark—Norges Historie 1720—1814*, s. 242.
7. V. Falbe-Hansen og W. Scharling: *Danmarks Statistik III*. 1878. s. 193.
8. Ellbrecht: *Postvæsenets Historie*, s. 17. Landets postruter med biruter til de forskellige tider findes udførligt omtalt i Fr. Olsen: *Postvæsenet i Danmark 1808—48*. 1908. Fr. Olsen: *Postvæsenet i Danmark 1848—73 og 1924*.

9. Comptoir Bog for Aaret 1836. Ved C. J. Giessing, s. 142 ff.
10. Brev-, Comptoir- og Formularbog 1846. Ved Carl Schack Anhanget: Mercantil Adressebog, s. 85 ff.
11. Comptoir Bog for Aaret 1836, s. 51 ff. Af Ellbrecht s. 19 fremgår, at disse takster var gældende fra 1818.
12. Ellbrecht: Postvæsenets Historie, s. 38, note 2.
13. Danmarks Statistik III, s. 197.
14. Om postvæsenets benyttelse af jernbanen: Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1808—48, s. 409 ff.
15. Det danske postvæsens historie findes udførligt skildret i: Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1808—1848 og samme: Postvæsenet i Danmark 1848—1873. Birck: Trafikøkonomi, s. 79—89; Danmarks Statistik III, s. 191—213. (Heri henvisninger til det danske postvæsens publikationer).
16. Chr. H. Nielsen, Hjørring. Oprettet som købmandsfirma 1831 af Chr. H. Nielsen (1809—81).
17. Archibald Williams: The Romance of Modern Locomotion. London 1907, s. 128 ff.
18. Comptoir Bog for Aaret 1836, s. 23 f. Gothenburg = Göteborg.
19. H. Flensborg: Statsbanedriften 1867—1892, kort 8.
20. T. Faber: Post- og Reisehaandbog for Kongeriget Danmark 1880, nr. 4, s. 89.
21. Comptoir Bog for Aaret 1836, s. 43 f.
22. L. V. Birck: Trafikøkonomi, s. 77 f.
23. Det ses derimod klart i forlægget til oversigten, der er udarbejdet for årene enkeltvis; medens der sædvanligvis er ca. 100 breve eller mere pr. treår, er der 1846—47 14, 1848 og 1850 ingen, 1849 5 og i den følgende tid kun ganske enkelte breve pr. år eller slet ingen.
24. Om postforbindelsen med hertugdømmerne under og efter krigene: Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1848—73, 3. kap.
25. Om ruterne på Afrika og rejsernes varighed: T. Faber: Post- og Reisehaandbog 1880, nr. 4, s. 128.
26. Om ruterne til Asien og Australien og rejsernes varighed: Faber: Post- og Reisehaandbog 1880, nr. 4, s. 130 ff.
27. Mads Lange (1807—56). Af dansk købmandsslægt. Opholdt sig fra 1833 til sin død i Ostindien, heraf de sidste 18 år på Bali. Han drev en udstrakt handel på de omliggende øer. Om Mads Lange: Aage Krarup Nielsen: Mads Lange til Bali. 1926.
28. Om ruterne til Amerika og rejsernes varighed: T. Faber: Post- og Reisehaandbog 1880, nr. 4, s. 129 f. Romance of Modern Locomotion, s. 359 ff. Ocean Ferries.

Om opbevaring af mikrofilmarkiver

AF DANIEL F. NOLL

Amerikansk arkivvæsen har i langt højere grad, end tilfældet er herhjemme, taget den moderne teknik i sin tjeneste; det gælder ikke blot inden for statens arkiver, men også i private virksomheder. Et område, der er særlig opdyrket, er fotografering på mikrofilm af arkivalier, hvorved der indvindes betydelig plads. Arkivalierne fotograferes på en filmstrimmel, hvor hver side fylder omkring 19×35 m/m. Benyttelsen sker ved hjælp af læseapparater, der forstørrer hver optagelse op til omkring naturlig størrelse eller mere.

Efterhånden anvendes også mikrofilm herhjemme både i offentlige og private institutioner. Af den grund har redaktionen ment det af interesse at bringe nedenstående artikel, der tidligere har været trykt i »*The American Archivist*« (april 1950, s. 129 ff.).

For tilladelse til aftrykningen takker man både forfatteren og *The Society of American Archivists*.

Til trods for mange fordele må det erkendes, at mikrofilm er et mere ømtåligt arkiveringsobjekt end papir. En skør film knækker let, den ridses let ved normal brug, og den er muligvis mere sart over for megen fugtighed i luften end papir. Mange af disse farer er en følge af dokumentbilledets diminutive størrelse. En ridse eller en lille plet mug, der næppe er synlig på et papirarkivalie, kan alvorligt forringe et mikrofilmbilledes læselighed. Et lille sandkorn på læsemaskinens optiske flader kan forårsage en ødelæggende ridse gennem tusinder af mikrografiske billeder. Skønt film, der ved oversvømmelse har ligget under vand i dagevis, lettere end papirarkivalier kan bringes i brugbar stand igen, viser den værste risiko for mikrofilm sig at være væksten af mug eller svampe, der begunstiges af små overmål af fugt i luften. I de dele af landet, hvor klimaet i almindelighed er fugtigt, vil filmarkivers levetid forkortes i sammenligning med deres, der opbevares, hvor klimaet er passende tørt. Klimatiske forhold, som fremskynder vækst af mug eller meldug på bogbind, vil også sætte mug på film. Det må erindres,

at det fotografiske billede på filmen indeholdes i et lag gelatine, det samme stof, i hvilket bakteriologerne dyrker mikroorganismer. De yderst små reproduktioner af arkivalier på filmen kan lide ubodelig skade ved fugtbegunstigede mikroorganismer, der næres af denne gelatine. En sådan skade begrænses ikke til et eller to billeder, som tilfældet ville være ved opklippet film, men kan spredes til en hel samling omfattende tusinder for ikke at sige millioner af billeder.

Hensigten med det foregående er ikke at rejse tvivl om det formålstjenlige i at bruge mikrofilm til bevarelse af seriearkiver, men at fremhæve, at længere tids ophold i for fugtig luft er en større risiko for filmen end et tilsvarende i tør luft. De få kendte tilfælde af skader på film synes forårsagede af frygt for at skørne filmen og den dermed sammenhængende overdrevne iver for at frembringe fugt, når det ikke var nødvendigt. En bedre forståelse af de atmosfæriske betingelser for længst mulig levetid vil forenkle problemerne ved at udvælge passende hjælpemidler og udstyr til opbevaring af film.

Efter opgivelse fra »The National Bureau of Standards« (omtrent = Statens Prøveanstalt) er de bedste atmosfæriske forhold for opbevaring af mikrofilm de samme som for papirarkivalier, nemlig 21—26 graders celsius og 50 % fugtighed i luften. Hvor filmen kan opbevares i luftkonditionerede rum, honoreres disse krav i enhver henseende. Hvor hele rummet ikke er luftkonditioneret, forsynes et skab særligt beregnet for mikrofilmopbevaring undertiden med en bakke til kemikalier eller andre anordninger, der skal gøre fugtighedsgraden i skabet uafhængig af værelsets luft. Disse anordningers effektivitet har været diskuteret i de senere år; indtil i dag gør to opfattelser sig gældende. Den ene holder på, at skabene skal forsynes med et hjælpemiddel, der tillader at kontrollere fugtigheden; den anden holder på, at i de fleste af U. S. A.'s fastlandsstater vil sådanne apparater ikke blot øge udgifterne til opbevaringsskabe unødvendigt, men også ved fejlagtig pasning øge mulighederne for forhøjet fugtighedsgrad i lange perioder.

Først i 40'erne var de fleste opbevaringsskabe til mikrofilm bygget med en knap 5 cm dyb skuffe, i hvilken der var en mættet opløsning af natriumdicromatkrystaller i en flad bakke. Oven over denne lille skuffe plejede man at have 9 skuffer ca. 10 cm dybe til opbevaring af mikrofilmrullerne. Nogle skabsfabrikanter anbragte en porøs sandstensblok

eller -flise i stedet for natriumdicromatkrystallerne. Herved undgik man sprøjtning og oversvømmelse af opløsningen, som tilfældet var, hvor natriumdicromatmetoden brugtes; men denne metode virkede kun den ene vej ved at øge fugtigheden i skabet ved fordampning i vintermånederne. Den porøse blok var ikke effektiv nok til at reducere fugtigheden i sommermånederne, når den i atmosfæren udenfor oversteg de optimale 50 %.

I teorien i det mindste skulle natriumdicromatet virke begge veje. Når opløsningen holdes i orden, så man sikrer tilstedeværelsen af nogle uopløste krystaller, vil der fordampe fugt fra den, hvis fugtighedsprocenten falder under 51, og omvendt vil fugt blive opsuget, hvis procenten stiger over dette punkt.

I praksis afhang imidlertid begge systemers succes af den omhu og forståelse, hvormed bakkerne blev passet. Folk hældte vand på de porøse blokke midt i en fugtig sommer, eller de hældte mere vand i natriumdicromatbakkerne, efter at den sidste krystal var opløst. Da der var revner langs alle kanter foran på skuffen, sivede luften udefra ind i skabet, og lagde derved en forøget byrde på muligt resterende uopløste krystaller. Med tiden ætsede den spildte opløsning skuffen, så at den ikke længere kunne åbnes, og alle forsøg på pasning måtte opgives.

Omkring 1946 konstruerede en skabsfabrikant et filmopbevaringskab, som foruden de ni skuffer til filmopbevaring indeholdt en skuffe af samme dybde, i hvilken kunne anbringes en række beholdere til natriumdicromatkrystaller. Alle skuffeåbninger havde på forsiden en gummikantning for at sikre lufttæt lukning, og filmopbevaringsskufferne var lavet således, at de tillod højst mulig luftcirkulation inde i skabet. Hvor opbevaringsskabet skulle bruges i et luftkonditioneret rum, kunne der i stedet for kemikalieskuffen indsættes en almindelig filmskuffe, hvad der forøgede skabets kapacitet med 10 %.

Siden er der andre fabrikanter, der har tilkendegivet, at de vil opgive forsøg på at lave fugtregulerede opbevaringsskabe til mikrofilm, og køberen må da vælge mellem et skab med eller uden anordninger til fugtighedskontrol. Afgørelsen vil i det store og hele afhænge af svarene på følgende spørgsmål: 1. Synes de klimatiske forhold at berettige fugtkontrol i hvert filmopbevaringskab? 2. Vil det være muligt at oprettholde den ønskede fugtighedsprocent i en årrække?

Hvis der hver sommer på Deres egn dannes meldug på bogbind og

lædervarer, vil svaret på det første spørgsmål være, at der under en eller anden form skal sørges for beskyttelse af værdifulde filmarkiver mod overdreven fugtighed. Man kunne nu indvende, at papirarkivaliers levetid i lige så høj grad forkortes af for megen fugtighed; men det er dog en kendsgerning, at de forøgede udgifter til opbevaringsskabe med fugtkontrol er små i sammenligning med udgifterne ved tilsvarende beskyttelse for papirarkivalier.

Hvis de klimatiske forhold synes at berettige ekstra beskyttelse af det fugtkontrollerede skab, må der også sørges for ordentlig pasning. En storforbruger af den nye type af fugtkontrollerede skabe har forenklet pasningsproblemet ved at gøre det til en regel, at der aldrig må hældes vand på krystallerne. Kemikalierne skal blot absorbere den overskydende fugtighed. Derved opnår man i begyndelsen en kontrol den ene vej — nemlig reduktion af fugtigheden om sommeren til 51 %. Den således opsugede fugtighed er måske ikke tilstrækkelig til at opveje fugtmangelen i vintermånederne, men den yder beskyttelse mod den større risiko ved for megen fugtighed. Når der aldrig tilføres vand, kunne brugen af natriumdichromat rigtigere benævnes en »affugtningproces«, og der er ingen fare for, at luften bliver tør, da krystallernes fugtopsugning standser ved 51 % fugtighed. Ved denne fremgangsmåde forhindrer man således, at kontrollen svigter i begge retninger, hvilket ellers er tilfældet, når alle krystallerne er opløste.

Pasning af kemikalierne på en måde, som sikrer fuld fugtkontrol begge veje, skulle imidlertid ikke være vanskelig forudsat, at vand tilføres sparsomt, at nye kemikalier tilsættes, når det behøves, og at beholderne til dem er dybe nok. Det vigtigste, der må påpeges over for de personer, der er ansvarlige for pasningen, må være, at det naturlige fugtoverskud, når fugtighedsgraden overstiger 51 %, nok skal levere størsteparten af den fornødne vandmængde. I almindelighed vil $\frac{1}{2}$ cm vand være tilstrækkelig, når nye kemikalier lægges i beholderne.

Hvad enten mikrofilmene opbevares i luftkonditionerede rum, i fugtkontrollerede skabe, eller uden noget som helst forsøg på fugtregulering, bør filmene regelmæssigt efterses for følgende: usædvanlige lugte, mel-dug eller mug, rustne spoler, misfarvede eller falmede billeder, krøllede film eller riflede kanter, skør film, og støv eller støvagtige stoffer.

Årsagerne til mange af ovenstående foreteelser er af en sådan tek-

nisk natur, at bestemmelsen af dem bør overlades til uddannede fotografiske kemikere og fysikere. For de fleste fotografiteknikere er lugten af fixersalt let genkendelig. Dens tilstedeværelse i et mikrofilmskab kan betyde, at noget af filmen ikke er blevet skyllet grundigt nok. Ikke blot kan de fotografiske gengivelser på sådanne film falme; men der er endog mulighed for, at de ruller, der indeholder et overmål af fixersalt, kan smitte film, der var blevet rigtigt behandlet i første omgang. Med moderne mikrofilm fremkaldt i laboratorier under gennemført kontrol er en dårlig skylning højst utænkelig. Nogle ellers anerkendte laboratorier opbevarer efter sigende deres hovednegativer lige op ad mørkekamre og fremkaldere. En dygtig tekniker vil erkende, at hvis man kan spore lugt af fixersalt i et filmopbevaringsrum, er der temmelig stor fare for smitte af rigtig fremkaldte film. Mug, meldug, rust og de fleste af de andre følger af for høj fugtighedsprocent opdages almindeligvis let. En god prøve for skør film er det at bøje filmen to til seks gange uden netop at presse folderne. Hvis filmen let knækker, er den for tør og skal restaureres.

Hvor ofte det regelmæssige filmeftersyn skal finde sted afhænger af følgende faktorer: mikrofilmarkivernes værdi, eksistensen af flere kopier, anvendelsens hyppighed og opbevaringsforholdene. De store mængder af film, der fremstilles af banker og store virksomheder i forbindelse med løbende regnskabssager bruges næppe et par år efter. Det samme er tilfældet med visse filmsamlinger fra regeringskontorer. Man kan ikke give bestemte retningslinier for eftersyn af sådanne film. De burde vel snarest kasseres i samme omfang som papirarkivalier af lignende karakter. Når filmarkiver har værdi i længere tid, men ikke for stedse, må de efterses en gang om året. Dette kan ske ved, at man tager en rulle fra hver skuffe i skabet, men et eftersyn af hver tiende ville være at foretrække. Hvis noget unormalt bemærkes, må alle filmruller i en samling undersøges af en ekspert. Når arkiverne er af permanent værdi, har man sædvanligvis to filmkopier, hovednegativet og et arbejdsseksemplar, enten i form af et kopinegativ eller et positivt aftryk. Det anbefales at opbevare hovednegativet under strengt kontrollerede forhold. Et årligt eftersyn af udvalgte eksemplarer af arbejdsfilmene bør dog finde sted, med mindre hyppig brug af filmene vil kunne røbe væsentlige forandringer i deres tilstand.

Når den daglige brug af mikrofilmen er utilstrækkelig til at berettige omkostningerne ved en ekstra kopi, må arkivaren være meget om-

hyggelig. Han må være på vagt mod beskadigelser af filmen ved almindelig brug, og han må huske på, at virkningerne af ugunstige luftforhold ofte er alvorligere, hvis filmen bruges sjældent. Et årligt eftersyn af filmarkiverne er i hvert fald stærkt påkrævet.

Opdagelsen af fysiske eller kemiske forandringer er ikke det eneste formål med det regelmæssige eftersyn. Da en rulle film på størrelse med en håndflade kan rumme så meget som 5 store retsprotokoller eller trefjerdedele af en arkivskuffe med brevsager, kan forkert anbringelse af en eneste rulle resultere i et foreløbigt tab af en væsentlig mængde arkivalier. Det regelmæssige eftersyn giver en god lejlighed til tillige at lægge mærke til følgende: 1. Er sedlerne foran på skuffen rigtige? 2. Ligger rullerne i rigtig orden i hver enkelt skuffe? 3. Har nogle ruller været udtaget i uforholdsmæssig lang tid? 4. Er nogle film kassable? 5. Sitter kartonskiltene fast? 6. Skal der tilsættes flere kemikalier (hvis man bruger fugtkontrollerede skabe)? 7. Står filmskabene for tæt ved radiatorer, eller er de udsat for direkte solskin, som kan give for høj temperatur i sommermånederne? 8. Står filmskabene direkte under vand- eller dampør, der kan lække?

Teknikerens og historikerens krav til industriarkiver

AF NILS HJ. HOLMBERG

Efterfølgende gengiver efter det engelske manuskript et foredrag, holdt af landsarkivarie *Nils Holmberg*, Vadstena, på den I. internationale arkivkongres i Paris i august 1950.

Kravene til arkiver er lige så mangfoldige, som forskningens synspunkter er forskellige. Intet ordnings- og registreringssystem for de uhyre dokumentmasser kan fuldt ud imødekomme videnskabens krav. Proveniensprincippet har — når det følges strengt — i det mindste den fordel, at det inddeler, for så vidt det hviler på dokumenternes naturlige arkivbeskaffenhed, uden at tage spor hensyn til forskerens øjeblikkelige krav.

Når ordningsprincipperne for moderne industriarkiver skal fastlægges, opstår der let et spændt forhold mellem teknikeren og historikeren, mellem øjeblikkets og fremtidens krav. Teknikeren, for hvem arkivet er et værktøj i dagens arbejde, vil på grund af sin ensidige og — i ordets bedste betydning — snævre indstilling komme med klarere og mere overbevisende argumenter for sit synspunkt end historikeren. Denne kan kun stille med en profeti om videnskabens kommende krav. Han kan ikke henvise til det praktiske formål med sine krav til arkiverne. Arkivaren må dømme dem imellem.

Tag nu for eksempel en flyvemaskinefabrik. Teknikeren ønsker at samle aerodynamiske kendsgerninger, data om tidligere konstruktioner. Han skal bruge økonomiske beregninger og planer for fremstillingen af en ny type flyvemaskiner. Teknikeren samler dokumenter angående den planlagte flyvemaskine. Når han har lagt sidste hånd på værket, vil han sandsynligvis fjerne alle papirer af — efter hans opfattelse — liden eller ingen værdi. Måske pakker han dem bort og lader det hele gå til virksomhedens centralarkiv uden at besvære sig med kassationer. Den tredje mulighed er, at enhver i flyvemaskinefabrikken tager sin del af dokumenterne til sig.

Historikeren ved af sørgelig erfaring, hvor mange dokumenter der mangler, når som helst han søger at forske i fortiden. Med beundringsværdige anstrengelser prøver han at spare eftertiden for lignende erfaringer. Men når han prøver at tilrettelægge de arkiver, der vil blive brugt i det 21. eller det 22. århundrede, har han ikke den mindste viden om historikernes behov i kommende sekler. Det eneste sikre er, at han ikke imødekommer den nutidige teknikers krav.

Lad os gå tilbage til flyvemaskinefabrikken eller hellere til en lokomotivfabrik for hundrede og tyve år siden. Hvis Stephenson havde samlet hvert eneste papir om »Raketten« og kun havde tænkt på lokomotivfabrikation, ikke på fremtidige historikere, så ville han givetvis have samlet en kilde til viden om »Raketten« og tidlig industrihistorie, der ville have frydet en historiker, især en teknikhistoriker i det 20. århundrede. Men hvad ville historikere som Macaulay, Guizot og Ranke have gjort med dokumenterne om »Raketten«? Sandsynligvis kasseret dem, fordi de ikke angik stat, folk eller ledende statsmænd, sådan som de så det. Historikeren er den mest ukvalificerede til at anlægge et arkiv med henblik på fremtiden, fordi han ser nutiden i lys af fortiden.

Svagheden ved arkivarens standpunkt er hans uddannelse. De fleste arkivarer er historikere eller har stærke historiske interesser, og kun med besvær kan de befri sig for historien. De har en naturlig tilbøjelighed til at betragte ethvert arkiv som en fremtidig kilde for den ene eller den anden form for historieforskning. Men moderne industriarkivers vigtigste særkende er deres værdi som *redskaber* akkurat på linie med skrivemaskiner, spindemaskiner o. s. v. Dokumenterne i moderne industri er levende i en helt anden grad end arkivmasserne i de store magasiner, hvor de professionelle arkivarer har deres daglige arbejde. For en industrivirksomhed er der ved anlæggelsen af arkivet ikke grund til at tage hensyn til andet end eget behov. Ligesom om teknikeren kan det om hele industrien siges, at den kan arbejde med sine arkiver ud fra et vist snæversyn, der er umuligt i et arkivmagasin. Statens offentlige arkiver må derimod være rede til at besvare spørgsmål om alt mellem himmel og jord og har følgelig deres arkivalier ordnet efter et fuldstændigt objektivt princip.

Teknikeren har sin begrænsning i sit tidsmæssige kortsyn. Næsten alle de med industriens praktiske side beskæftigede, som jeg har mødt, ser kun den foreliggende opgave. Hvis historikerens vide perspektiv er

tåbeligt, er teknikerens snævre det også. Der er ikke foretaget studier over den tid, der er spildt på at jage rundt efter dokumenter, der hensynsløst er kastet bort, og hvem har vel refereret de hårde ord, der er sagt om overlapning eller adskillelse mellem afdelingsarkiverne i den samme industrivirksomhed! Alt sammen kommer det af teknikerens manglende sans for arkivteknik. Han bruger og ordner sine dokumenter, som om de var et bibliotek eller et lager af forskellige bolte. Han ved, hvad han mangler, men ikke, hvordan han skal opnå det. Her kan arkivaren råde ham. Men skal arkivaren så rette sig efter teknikerens ønsker, akkurat som en snedker laver en stol, som kunden vil have den? Så vidt jeg kan skønne: Ja. Det er ikke arkivarens opgave at fortælle en flyvemaskinekonstruktør, hvilke papirer han skal bruge. Arkivaren sætter dem kun i arbejdsmæssig orden for konstruktøren og for fabrikken i det hele taget. Arkivaren kan til dette arbejde medbringe sit kendskab til arkivets anatomi og fysiologi. Ja, lad os bare udvide billedet, måske til bristepunktet: Arkivaren forholder sig til teknikerens som dyrlægen til jockeyen. Teknikeren og jockeyen bruger henholdsvis arkiver og heste, men har et meget begrænset kendskab til disses indre funktioner.

Hvis arkivaren tager parti for teknikerens, har han så bedraget historikeren? Kun, hvis han lader sin dømmekraft forplumre af visse moderne teorier om arkivering og registrering. De udformes almindeligvis af folk, der ved meget om kartoteksskabe og deslige, mindre om arkivers væsen. Men hvis arkivaren sætter teknikerens papirer i brugelig orden, får han også et fra alle synspunkter bedre arkiv ud af det, end hvis han sammenrodede teknikerens og historikerens krav.

Der er fremsat mange forslag om ordning af industriarkiver. Så vidt mig bekendt er de alle utilfredsstillende. Enten er det vage almindeligheder, der skulker sig fra vanskelighederne, eller også er det detaljerede instruktioner, der kan være ret skarpsindige, men har såre lidt med virkeligheden at gøre. Alle går de ud fra den samme, forkerte opfattelse: At der i det mindste må være to industriarkiver, som er nøjagtigt ens i opbygning. Men enhver industrivirksomhed er indrettet på sin særlige måde og har sine egne traditioner, sine personlige problemer og udeveje for dem. Var alle disse foreteelser standardiserede, ja, så kunne man udforme planerne for ordningen af deres arkiver under eet. Når en arkivar arbejder i en industri, er det væsentligt, at han fra den aller-

første dag sætter sig ind i detaljerne i dens organisation. Han må vide alt om produktion, køb og salg, bogholderi og personaleforhold, i det mindste i så vid udstrækning, som alt dette efterlader sig spor i form af dokumenter og tegninger.

Ud fra sit kendskab til virksomhedens liv og organisation kan han så begynde at planlægge det fremtidige arkiv. Han må da hvert eneste minut være lydhør overfor det faktum, at et industriarkivs eneste opgave er at være tjener for sit eget foretagende. Alle ydre synspunkter — selv det historiske — er irrelevante. Inden for en industrivirksomhed har specialisterne ofte modstridende anskuelser om arkiver, og teknikerens mere begrænsede krav støder ofte an mod direktionens mere omfattende syn på virksomheden og dens problemer. Disse modstridende tendenser kan aldrig føres til samdrægtighed, hvis arkivaren afviger fra at anvende ren arkivvidenskab på et praktisk problem. Når problemet om arkivplanen er løst som et fuldstændig individuelt anliggende, opstår spørgsmålet om kassationer. Enhver kassation gør fortræd; men arkivaren kan ved sin planlæggelse mindske skadens omfang.

Mangt og meget kunne siges om detaljer ved planlægningen af et industriarkiv, men min taletid er snart omme, og jeg vil slutte med at fremhæve den opfattelse, jeg her har søgt at støtte:

Hvis en arkivar imødekommer teknikerens krav til industriarkivet ved at anvende sin arkivvidenskab og sin sunde fornuft, får han anlagt det bedst mulige arkiv selv for historieforskningen.

Anmeldelser

PAUL F. LAWLER: *Records for the Control of Growing Manufacturing Enterprises*.
Boston 1947. 131 s. \$ 1.00.

U. S. A. med dets mange forskelligartede industriforetagender i størrelser fra den mekaniserede håndværksbedrift til virksomheder med mange tusinde arbejdere frembyder gode muligheder for den økonomi- eller handelsstuderende.

Stipendiaten Paul F. Lawler fra Harvard Universitetets højere handelsskole, Graduate School of Business Administration, har fra privat side modtaget støtte til udgivelsen af en bog, der foreligger som den anden i en serie, der skal beskæftige sig med de problemer, nye industrivirksomheder i fremdrift måtte have. (Tidligere udkom af J. Keith Butters og John Lintner: *Effect of Federal Taxes on Growing Enterprises*).

Lawler har med sin undersøgelse »Records for the Control of Growing Manufacturing Enterprises« ønsket at belyse, hvordan informationsapparatet $\varnothing$: arkivet i en virksomhed billigt og bedst kan blive direktionen til nytte ved kontrolleringen af de enkelte dele af produktion og forretningsgang.

Bogen er delt i to afsnit, hvoraf det første behandler emnet i almindelighed. Medens driften i en mere stillestående virksomhed har fundet sin udformning og derfor næppe frembyder nye problemer, er dette ikke tilfældet med en virksomhed, der vokser fra år til år. Så længe bedriften er lille, kan lederen forholdsvis nemt overskue produktion, indkøb og afsætning og behøver som hjælp hertil ikke stort andet end en god hukommelse og regnskabsbøgerne. Efterhånden som firmaet vokser, taber ledelsen kontakten med de efterhånden opståede specialafdelinger og må derfor informeres fra en række underordnede, og som regel skriftligt. Alt efter hvor godt kontorarbejdet og arkivet er ordnet, opnås en effektiv forbindelse med de forskellige grene af virksomheden, oplysninger til institutioner som banker og offentlige kontorer kan hurtigt fremskaffes, og historiske data til brug ved planlægningen af fremtidens arbejde kan fremfindes. — Andet afsnit af bogen meddeler resultatet af en systematisk gennemgang af regnskabs- og dokumentarkiverne i 37 industrivirksomheder i forskellige brancher med det formål at se, hvilke arkivalier, der blev bevarede, hvorfor, og om brugen af disse kunne sikre tilstrækkelige oplysninger til kontrol af driften. Mange typer på registerkort m. v. er aftrykt.

Et let tilgængeligt arkiv og god information betyder meget for forretningens fremgang. Det kan endog, som forfatteren nævner, i givet fald være vigtigt at vide, om ens bedste kunde interesserer sig mest for andejagt eller fodbold.

Da bogen, især hvad anden del angår, i sit indhold er meget praktisk betonet, har den bud til alle driftsøkonomisk interesserede.

A. N.

CLARA EGLI LE GEAR: *Maps. Their Care, Repair and Preservation in Libraries*.
Washington 1949. 46 s.

Da Philip Lee Philips i 1897 som første kortarkivar rykkede ind i kongresbiblioteket, Library of Congress' nyoprettede, specielle kortafdeling, stod han over for den vanskelige opgave at lede ordningsarbejdet af adskillige tusind geografiske og historiske

kort, der hidtil havde ligget i uordnede bunker i hjørner, på gange og i kældre på Capitol. Det lykkedes for Philips at reorganisere afdelingen, og i dag, godt 50 år senere, er »Division of Maps« en veludbygget institution, der opbevarer over 2 mill. kort og atlasser.

En medarbejder ved Division of Maps, Clara Egli Le Gear har med sin »Maps. Their Care, Repair and Preservation in Libraries« søgt at skabe en håndbog i arkivteknik, hvor det specielt drejer sig om kort.

Efter at læseren indledningsvis orienteres om de vanskeligheder, der melder sig ved ordningsarbejdet, kortenes forskellige form og størrelse, mangelen på beskyttende omslag, fortrædelighederne med at finde et velegnet henvisningsapparat til de forskellige funktioner, et kort kan have o. s. v., fortælles på 46 sider om behandlingen af kortene lige fra udpakningen ved modtagelsen, til de reparerede og registrerede ligger i arkivskabene, parate til brug for den studerende på læsesalen, hvis hensigtsmæssige indretning også finder omtale. Bogen slutter med en omfattende litteraturfortegnelse.

Bogen er interessant, ikke blot fordi forfatteren ud fra sin store praktiske erfaring har kunnet give en sagligt velunderbygget emnebehandling, men også fordi den i almindelighed skildrer moderne amerikansk arkivvæsen, der f. eks. kan flotte sig med stålskabe forsynede med rullede og — hvad der er vigtigere — med et kostbart forsøgsapparat til stadig forbedring af opbevaringsforholdene.

Bogen kan sikkert med held bruges som en foreløbig vejleder ved indretningen af et arkiv for sager, der ved deres dimensioner vanskeligt lader sig arkivere på sædvanlig vis. Der kan i denne forbindelse eksempelvis være tale om geografiske og historiske kort, arkitektoniske tegninger, fotografier eller kort over udstillinger, dyrskuepladser o. l.

Det kan nævnes, at F. N. i Lake Success allerede har sin Division of Maps, men den er naturligvis ikke i samme grad som kongresbibliotekets historisk betonet, idet den især tager sig af udarbejdelsen af geografiske specialkort.

A. N.

Beretning om virksomheden

1. april 1949—31. marts 1950

De nye lokaler.

Selv om indflytningen i de nye lokaler i Aarhus universitets bygninger først fandt sted i dagene efter 1. April 1950, skal disse dog omtales her.

Siden indsamlingen af arkiver begyndte i 1942, havde Erhvervsarkivet haft både arbejdslokaler og magasiner på Århus rådhus. Takket være en sjælden imødekommenhed fra både bystyre og embedsmænd blev såvel arbejdslokaler som magasiner flere gange udvidet, men efterhånden var man nået dertil, at der ikke var flere udvidelsesmuligheder. Arkivmængden øgedes imidlertid stadig, ligesom ønsket om gennem en læsestue at skabe adgang for besøgende blev større. Da det viste sig, at der på Aarhus universitet var ledige lokaler, der med nogen ombygning ville være velegnede til formålet, tilbød universitetsbestyrelsen at stille lokalerne vederlagsfrit til disposition mod, at Erhvervsarkivet selv betalte ombygning og indretning.

Et udarbejdet overslag viste, at udgifterne ville beløbe sig til omkring 70.000 kr., et efter Erhvervsarkivets forhold meget stort beløb. For at søge beløbet skaffet, henvendte Erhvervsarkivets styre sig til *Otto Mønsted fondet*, hvis bestyrelse i november 1949 bevilgede hele det nødvendige beløb. Denne store gave betyder, at Erhvervsarkivet nu er i stand til at udfylde sin egentlige opgave. Gaven er på samme tid for Erhvervsarkivet et glædeligt vidnesbyrd om erhvervslivets interesse for og vurdering af det hidtidige arbejde.

Ombygningerne har skabt ideelle rammer for det fremtidige arbejde. I universitetets tidligere hovedbygning (nu institutbygning for anatomi, fysik og kemi) er indrettet læsestue, 5 kontor- og arbejdslokaler samt spisestue for personalet. I tilknytning til disse lokaler er der magasinplads med ca. 500 hyldemeter. Magasiner med ca. 1500 hyldemeter er endvidere indrettet i kælderetagen i universitetets nye hovedbygning.

Erhvervsarkivet er meget taknemmelig for den store støtte, det på dette område har modtaget fra universitetsbestyrelsen og fra Otto Mønsted fondets bestyrelse.

Indsamlinger af arkiver.

Indsamlingsarbejdet har — ligesom ordningsarbejdet — i nogen grad været hæmmet af budgettets ret snævre grænser. I nogen grad er dette afbødet gennem de stadig flere afleveringer, der finder sted uden forudgående direkte henvendelse fra Erhvervsarkivet, ligesom de andre offentlige arkiver afleverer arkivalier fra erhvervsvirksomheder, som de har modtaget før Erhvervsarkivets oprettelse. I årets løb er modtaget arkiverne fra*): *De danske Handelsforeningers Fællesorganisation* (1890—1939), *Foreningen af danske Handelsmøller*^o (1934—1946), *Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation*⁺ (1883—1907), *Aalborg Handelsstandsforening*⁺, *Grosserer-Societetets Komité*^o (1742—1924), *Dansk Dampskibsrederiforening*⁺ (1884—1919, samt mikrofilm af de vigtigste nyere arkivalier), *Moseindustriforeningen*⁺ (1901—1910) fra Landsarkivet for Nørrejylland, endvidere er der i fortsættelse af tidligere afleveringer afleveret arkivalier fra *Provinshandelskammeret* og *Den jydsk Handelsstands Centralforening*. Blandt private arkiver kan nævnes de københavnske handelshuse *Thøger From*^o (1870—1908), *Jacob Holm & Sønner*^o (1794—1890) og blikkenslagerfirmaet *Hans Pers*,^o København (1856—1940) samt høker *Niels Jensen*,⁺ også København (1873—1927) ved cand. jur. Haakan Petersen. Fra provinsen må nævnes toldklarerer og skibsproviantør *N. P. Kirch*,⁺ Helsingør (1824—1925), *C. Hage & Søn*, Stege og Vordingborg (1817—96), vognfabrikant *R. C. Jensen*,⁺ Odense (1855—1948), smed *Martin Rasmussen*⁺, Magtenbølle (1889—1927) ved kommunelærer A. H. Nellemann Andersen, *Laane-, Spare- og Discontokassen for Hjørring og Omegn*, skudehandler og købmand *N. B. Klitgaard*,⁺ Blokhus (1831—1918), tørvefabrikant *Mathias Rahbek*,⁺ Sparkær (1873—1908), samt en række mindre købmandsarkiver fra dommerembederne i Ribe, Terndrup og Frijsenborg-Faurskov birk.

*) De med + mærkede er færdigordnede, de med ^o mærkede summarisk ordnede. Talene i paranteserne angiver, hvilke år arkiverne spænder over.

Ordningsarbejdet.

Foruden de i foregående afsnit med + mærkede arkiver er følgende færdigordnede i årets løb: et antal større og mindre arkiver fra dommerarkiver i Frederiksberg og København, nemlig:

Detailhandler Hans Andersen (1884—90), grosserer S. Andersen (1914—21), overretssagfører Frode Arntzen (1903—10), grosserer Chr. Bartholdy (1892—1908), grosserer J. Chr. Becher (1920—26), detailhandler Edmund Oscar Bertelsen (1866—74), foderhandler Viggo Boserup (1927—31), møllebygger H. Christensen (1889—92), detailhandler Lars Christensen (1874—76), Dansk Afvulkaniserings Aktieselskab v. Albert Theilgaard (1904—12), Dansk-amerikansk Læderkompagni A/S (1915—20), grosserer Hugo Davidsen A/S (1916—19), Danske andelsslagteriers lager v. M. Emmertsen (1903—04), A/S De forenede Sæbefabrikker (1910—11), Frederiksberg Træskæreri og Tømmerhandel A/S (1910—11), A/S A. G. Frisenettes forlag (1917—19), bog- og papirhandler Fønss Herskind, Knud Knudsens efft. (1906—10), brændselshandler Peder Rasmussen Grauehøj (1916—19), vinhandler Guldbeck & Co. (1871—75), ur- og instrumentmager C. C. Guldbeck (1875—90), Hagen & Co.'s efft., marmorvarefabrik (1910—12), trælastgrosserer Carl Christian Frederick Hall (1862—68), købmand Th. Hamann (—1873—), trælasthandler Viggo O. P. Hammer & Søn (1893—1909), entreprenør P. Hansen (1895—1906), grosserer og fabrikant Hartmann & Forum Jensen (1900—1908), landsretssagfører Erik Henrichsen (1926—1931), vexellerer og bankier Philip Heyman ved P. F. Heyman (1916—1922), grosserer Jacob Holmblad & Co.'s Efft. (1905—06), skrædder Rudolph Hoppe (1866—85), jernstøber Cl. H. Hüttmann (1870—74), vexelmægler August Jensen (1874—76), broderitegner Chr. Jensen (1883—1909), grosserer Magnus E. Jensen (1873—74), ostehandler P. Jensen (1879—80), grosserer H. Johannsen (1805—11), Kino-Scandia v. grosserer N. F. Matthiesen (1918—22), A/S Klingsey & Levins Efft.'s gips- og cementstøberi (1918—21), vexellerere Landsberger & Rüter (1878—1909), grosserer A. C. Larsen (1907—11), grosserer Harald Lauritzen v/ C. P. H. Lauritzen (1919—22), detailhandler Moses Lehmann (1871—75), A/S »Libra«, smør- og æghandel (1910), Lindstorff & Gebauer (1916—21), bygningsentreprenør Chr. Macholm & Søn (1892—1913), sagfører Valdemar Madsen (1885—1903), Axel Manniche's tekstilimport (1891—1905), grosserer Ad. Melchior & Co. (1911), detailhandler C. H. V. Meyer (1880—81), A/S A. Møller Jørgensens ingeniørfirma (1925—26), grosserer J. Thyge Nielsen (1874—1903), muremester N. Nielsen (1867—76), grosserer N. Nissen (1886—1912), grosserer J. H. W. Oldenburg (1900—01), snedkermester Hans P. Petersen (1928—33), Karton Petersen (1914—19), grosserer Victor E. Petersen (1902—13), grosserer W. J. Raffel (1893—1905), skomagermester Peter Frederik Ludvig Rasmussen (1916—26), skræddermester I. A. F. Riecken (1885—90), »Saffiansfabrikken på Tagensvej« (1894—1904), detailhandler Anthon Wilhelm Serup (1873—74), gas- og vandmestrene Sigersted & Leth (1906—08), skrædderfirmaet A/S »Tidens Krav« (1913—16), grosserer W. Weber & Co. (1901—04), fhv. overretssagfører J. Westengaard (1899—1902), Vesterbro's Baand- og Modehandel v/ Rikke Alfrida Michelsen (1903—12), grosserer F. Voigt (1901—19), ingeniør og grosserer Hugo Wulff (1907—14).

Fra dommerarkivet, Nykøbing på Falster:

Købmand Julius Theodor Brehm (1873—87), købmand Johan Alfred Broge (1861—69), detailhandler Lars Peter Hansen (1910), købmand og brændevinsbrænder Johan-

nes Laurentius Harboe (1834—36), købmand Hans Jacob Mogensen (1856—62), apoteker og proprietær Ludvig Emanuel Mohr (1836—68), købmand Jørgen Peder Møller (1863—67), købmand Johan Schmidt (1844—51), købmand Ernst Ludvig Sørensen, Nykøbing F. (1887—91) samt købmand I. C. Kronnann (1850—74), Saksøbing.

Der er yderligere arbejdet med ordningen af hjørringkøbmanden Chr. H. Nielsens arkiv, som nu er summarisk ordnet, dette gælder også følgende andre arkiver: Dansk Arbejdsgiverforening, Industriforeningen og Industrirådet og Foreningen af jydsk Landboforeninger. Det kan endelig nævnes, at der er udarbejdet brevskriverfortegnelser til arkiverne fra købmand og konsul i Århus *A. Lewis* (1825—35) og *Den jessenske Boghandling*, Århus (1837—1842).

Ordningsarbejdet hæmmes imidlertid meget af personale manglen. Med de bevillinger og tilskud, Erhvervsarkivet har, er det desværre ikke muligt at øge arbejdsindsatsen. Erhvervsarkivet håber derfor, at der kan skaffes yderligere midler til ordningsarbejdet, da man ellers i stigende grad må gå over til meget summariske ordninger af de arkiver, der hidrører fra ophørte virksomheder, et forhold, der vil betyde en alvorlig hæmning for en frugtbar udnyttelse af et materiale, som er en værdifuld kilde for den historiske videnskab og historieskrivningen.

Håndbiblioteket.

Som i det foregående år skænkede *Statsbiblioteket i Århus* også i 1949 en betydelig samling bøger til håndbiblioteket. Særlig må fremhæves et større antal bind inden for gruppen regnskabsvæsen. Antallet af løbende inden- og udenlandske fagtidsskrifter er blevet stærkt øget takket være udgivelsen af »Erhvervshistorisk årbog«, der har muliggjort etablering af bytteforbindelser. En række myndigheder, organisationer og institutioner har også i det forløbne år vederlagsfrit sendt deres publikationer til Erhvervsarkivet, hvilket er så meget mere betydningsfuldt, som arkivets ret anstrængte budget kun i meget ringe grad tillader indkøb af den nødvendige håndbogslitteratur.

Personale og økonomi.

Foruden *Otto Mønsted-fondets* ovennævnte gave til indretning af de nye lokaler har Erhvervsarkivet i regnskabsåret til driften modtaget til-

skud fra *Undervisningsministeriet* og *Århus kommune*, hver med 8.000 kr., hvortil kommer, at statstilskudet yderligere er forøget derved, at arkivar Vagn Dybdahl fra 1. marts blev ansat i Rigsarkivet, men fremdeles med tjeneste ved Erhvervsarkivet, hvorved institutionen sparer hovedparten af lønningsudgifterne til arkivaren. Endvidere har arkivet modtaget tilskud fra *Århus havn*, *A/S Aarhus Oliefabrik*, *Industrirådet*, *Jysk Hypotekforening* og *L. A. B.'s Århus-afdeling*, og Erhvervsarkivet skylder disse givere megen tak; uden de betydelige private tilskud ville det ikke være muligt at drive Erhvervsarkivet i det omfang, som er tilfældet. *Arbejdsministeriet* har også i 1949—50 opretholdt en beskæftigelsesforanstaltning ved arkivet, fra februar 1950 forhøjet til at omfatte tre kontorister.

Med udgangen af regnskabsåret blev midlertidig kontormedhjælper *Sigurd Jensen* ansat som assistent ved arkivet. Personalet omfatter herefter 1 arkivar, 4 arkivassistenter, 1 assistent og 3 kontorister.

